

บทบาทของเสนาบดีแห่งพระกฤษณะในสมัยรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1851 - ค.ศ. 1868)

สถาปนาไทย

เจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้น เสด็จถวัลยราชสมบัติด้วยความเห็นโดยพร้อมเพรียงกันของ
สี่ประมุขพระราชอาณัติ พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีผู้ใหญ่ ซึ่งมีเจ้าพระยาพระคลังว่าที่
สมุหพระกลาโหม (คึก บุนนาค) เป็นประธาน มีการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก-
พระองค์ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ.
2394 (ค.ศ. 1851)

ข่าวการเปลี่ยนรัชกาลครั้งนี้แพร่ไปถึงเมืองสิงคโปร์ หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อสิงคโปร์
ฟรี เพรสส์ ได้รับจดหมายลงวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2393 (ค.ศ. 1851) จาก
จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones) มิชชันนารีอเมริกันในกรุงเทพฯ ใจ
ความว่า โจนส์ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งขณะนั้นทรงเป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดบวรนิ-
เวศน์ พระองค์ตรัสเล่าให้เขาฟังว่า พระองค์จะเป็นผู้ที่ได้รับเลือกให้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ไทยองค์ต่อไป และพระองค์เองก็เต็มพระทัย โจนส์เขียนตอบไปในจดหมายว่า "เพราะ
ฉะนั้นการจลาจลยุ่งเหยิงจึงไม่น่าจะมี"¹

หลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4
ทรงแต่งตั้งสมเด็จเจ้าพระยาอนุชากรมพระราชมนต์และกรมการคลังของพระองค์คือ เจ้าฟ้าจุฑามณีกรมขุน-
อิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้พระเกียรติยศเช่นพระเจ้าแผ่นดินไปรอก ๆ
ให้แก่ใครประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวร ๆ หลายประการ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยก-

¹ สิงคโปร์ ฟรี เพรสส์ อ้างในหนังสือพิมพ์คณะนักรัชมงคลที่ 4 พ.ศ. 2475,
อ้างถึงในพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 348.

ย่อง เช่น นามวังหน้าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ให้เปลี่ยน
 เรียกว่า "พระบวรราชวัง" พระราชพิธีอุปราชากิเษกให้เรียกว่า "พระราชพิธีบวรราชา-
 กิเษก" พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏเดิมว่า "พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร-
 สถานมงคล" ก็ได้เปลี่ยนพระราชนามพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า "พระบาทสมเด็จพระ-
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" (๑) และตามคำรับสั่งกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเคยใช้ว่า "พระ-
 บัณฑิต" เปลี่ยนเป็น "พระบวรราชโองการ" การเปลี่ยนดังกล่าวนี้เป็นครั้งแรกในสมัย-
 กรุงรัตนโกสินทร์และโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น เมื่อสิ้นรัช-
 ทกาลที่ ๔ แล้ว ก็เปลี่ยนพระเกียรติยศทุกอย่างกลับไปใช้อย่างเดิม ดังนั้นในสมัยแผ่นดิน
 รัชกาลที่ ๔ ประเทศสยามจึงมีพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ พระเจ้าแผ่นดินหนึ่งคือพระ-
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าแผ่นดินที่สองคือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว สำหรับพระราชพิธีบวรราชากิเษกนั้นจัดใหม่ขึ้นในวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ.
 ๒๓๙๔ แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่วังหน้า

ขอให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่งนั้น สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุภาพพระ-
 ราชโอรสองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวไว้ใน "ความทรงจำ"
 ว่าให้เป็นเช่นนั้นก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่าพระสตาของ
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแรงมาก วันหนึ่งน่าจะจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงหา

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงคิดถวายพระนามแก่พระบาทสม-
 เด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระนาม-
 เดิมว่า ทัฬหี ส่วนพระองค์เองทรงพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะ-
 พระนามเดิมว่า มงกุฎ และพระราชทานพระนามสมเด็จพระราชอนุชาว่า พระบาทสมเด็จ-
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระนามเดิมว่า จุฬามณี

ให้ทรงเกรงไปว่า ถ้าทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่พระองค์เดียว น่ากลัวจะไม่มีพระชนมายุยืนคงจะต้องเสด็จสวรรคตพระที่นั่งเป็นการ เวลทางให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน¹

ส่วนพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ซึ่งทรงเป็น "หลานทวด" ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

"... เมื่อมาคิดดูว่าพระจอมเกล้า ฯ โค้งทรงผนวชมานานถึง 27 พรรษา ทรงเป็นพระภิกษุผู้ทรงตั้งธรรมยุตินิกายอันเคร่งครัด และนับถือพระอภิธรรมอย่างแนบแน่น ฉะนั้นแม้จะเป็นเรื่องราวที่มีผู้เชื่อกันอยู่มากก็ (คือเชื่ออย่างสมเด็จพระปราชญ์ภราดรภาพ) ผู้เขียน (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์) รู้สึกว่ายากที่จะเชื่อว่า พระองค์จะทรงเกรงกลัวหมกมุ่นอยู่ในความคิดอย่างเก่าโบราณล้าสมัย เช่นนั้น น่าจะเป็นเพราะทรงรักใกร เอ็นดูสมเด็จพระอนุชาธิราชอย่างลึกซึ้ง เช่นพระชนเรศวร ทรงรักใกรพระเจ้าเอกาทศรถ แต่อาจจะทรงเล็งเห็นว่าพระที่นั่งเกล้า ฯ ก็ทรงมีพระนิสัยใกรจะแข่งกันกับพระองค์ จึงทรงตั้งให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินคนกันเสีย เป็นการแสดงความรักอย่างใหญ่หลวงหมกมุ่นเอง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการคัดค้านทางที่สมเด็จพระอนุชาธิราชจะทรงคิดว่าจะมีทางเป็นใหญ่ขึ้นต่อไปอีกได้"²

อย่างไรก็ตาม มีทางเป็นไปได้ทั้งสองประการนี้ กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปรานวิชาโหราศาสตร์และการาศาสตร์มาก ขณะที่สนพระทัยในวิทยาการสมัยใหม่ตามแบบตะวันตก พระองค์มีพระราชหฤทัยอ่อนโยน ลึกซึ้ง และช่างคิด เช่นการที่ทรงคิดพระนามถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 สำหรับพระองค์เองและพระราชอนุชา แม้กระทั่งจะเสด็จสวรรคตก็ทรงวางหาบรมหมาให้เป็นแบบเดียวกับ

¹ สมเด็จพระปราชญ์ภราดรภาพ, ความทรงจำ, (พระนคร, 2489), หน้า 83.

² พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 362.

เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน และตอนมีพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน และตอนมีพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน และตอนมีพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน... การแพทย์แบบใหม่แต่ก็ไม่ทรงยอมรับการรักษายาบาลของบรรดาหมอชาวตะวันตก เช่น หมอตะวันตกเลย ยิ่งทรงรับการรักษายาบาลตามแพทย์แผนโบราณของไทย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงนำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชดำริถึงประการแรกจริง ประกอบกับพระองค์ทรงเป็นนักโหราศาสตร์ที่คำนวณเรื่องราวด่าง ๆ ได้ด้วยพระองค์เอง แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงมีพระเมตตารักใคร่เอ็นดูพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เพราะทรงมีพระราชอนุชารวมพระบรมชนกนาถและพระราชชนนีเพียงพระองค์นี้พระองค์เดียว

นอกจากนี้ยังมีสาเหตุอีกประการหนึ่งซึ่งมีเหตุผลพอควรถือการที่องค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ก็เพราะต่างก็ทรงใฝ่รับคำพิพากษาในชั้นตรองราชย์พร้อม ๆ กัน ทั้งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวไว้

"...ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ทั้งพุทธจักรและอาณาจักรปรึกษาพร้อมกันว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทพวรางค์ พงศอัครมถักริย์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงพระปรีชาญาณรูปร่างประเพณี ผู้ประเสริฐล้ำเลิศในพระบรมราชวงศ์ จึงพร้อมกันขออัญเชิญเสด็จเถลิงถวัลยราชย์ในสววัยสืบมณฑลสืบราชวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติชาติราชูประเพณี พระมหากษัตริย์ราชเจ้าลำดับต่อไป..."¹

ข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวสรรเสริญพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า ก็ทรงพระปรีชาญาณรูปร่างในพระนครและการต่างประเทศ และฉันทธรรมเนียมต่าง ๆ และศิลปศาสตร์ในการฉ่างสังครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าหลวงของมูลพระ-

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, (พระนคร : คุรุสภา, 2504), หน้า 4 - 5.

บาทผู้ใหญ่น้อยก็รักใคร่นักมาก เมื่อพระเจ้าสัถย์สามานถวายก็ได้ออกพระนาม
 ทั้ง 2 พระองค์ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระทัยสนิทเสนหายิ่งนัก มีการ
 แร่คลังสงครามขบขันน่ายร การใดจะได้ไปเสด็จไปเป็นจอมพลโยธาทหารทั้งปวง
 ปรานปรามมีจามิตรชาวอังกฤษ มีพระเดชานุภาพจะไล่เหมือนสมเด็จพระจอม
 เล่าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเหมือนกัน เพราะถึงนั้นจึงหาได้จัดการ
 พระราชพิธีอุปราชาก็แยกอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแก่ณ ๗ ไม่ จึง
 โปรด ฯ พระราชทานมัยศรีใหญ่กว่าแต่ก่อน ก็ได้จารึกพระนามประดิษฐานไว้ใน
 แฉนพระสุพรรณบัฏ มีพระนามอันวิเศษคล้ายกันกับสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าหลวงของจุฬาราชมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ได้ออกพระ
 นามว่า สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชพระราชโองการทั้ง 2 พระองค์¹

สำหรับตำแหน่ง "พระเจ้าแผ่นดินที่สอง" นี้ชาวต่างประเทศมักไม่เข้าใจว่า เหตุ
 ไทประเทศสยามจึงต้องมีพระมหากษัตริย์สองพระองค์พร้อมกัน เซอร์ แฮร์รี่ ออค (Sir
 Harry Orde) ผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์และเป็นพระสหายในพระบาทสมเด็จพระจอม
 เล่าเจ้าอยู่หัว กล่าวไว้ว่า

"มีสิ่งแปลกประหลาดเป็นพิเศษในประเทศสยามสิ่งหนึ่ง คือมีพระมหากษัตริย์
 2 พระองค์ในเวลาเดียวกัน ในปัจจุบันนี้ไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 แล้ว⁽¹⁾
 เพราะพระองค์สุดท้ายสวรรคตเมื่อปี ค.ศ. 1866 (พ.ศ. 2408) โดยที่ไม่ปรา
 กกว่า ประวัติของสถาบันนี้เป็นที่เข้าใจกันดีนัก จึงสมควรนำเอาข้อความซึ่งพระ
 เจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงอธิบายแก่ข้าพเจ้า
 เมื่อได้กราบทูลถามขึ้นมาเล่าสู่กันฟังคือ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 นั้น เป็นผู้ที่
 มีสิทธิไกล่เกลี่ยการบาดหมางขององค์พระมหากษัตริย์ที่โคตรงรับแต่งตั้งหรือทรงไถ-

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44 - 5.

(1) ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว

รับเลือกให้เสด็จขึ้นทรงราชย์ เมื่อพระมหากษัตริย์ที่ทรงได้รับเลือกแต่งตั้งสวรรคต
 ตามีพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 อยู่ตามปกติบรรดาญาติอำมาตย์ผู้ใหญ่ก็จะเลือกพระ-
 มหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 ขึ้นสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป และเลือกตั้งเจ้านายที่ทรงมี
 สิทธิดีและใกล้ชิดราชบัลลังก์ที่สุดเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 ถ้าพระมหาก-
 ษัตริย์พระองค์ที่ 2 สวรรคต พระมหากษัตริย์อาจทรงตั้งผู้พี่สวามีดำรงตำแหน่ง
 ใดต่อไป แม้จะไม่ปรากฏเป็นธรรมเนียมปกติที่จะแต่งตั้งก็ตาม และในกรณี
 (เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว) ก็มีได้มีการแต่งตั้งผู้ใด
 ในตำแหน่งที่ว่างนั้น จนกระทั่งพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต ส่วนพระราชอ-
 ำนาจของพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 นั้น สิ้นสุดแล้วแต่พระราชอำนาจของพระมหา-
 กษัตริย์พระองค์ที่ 1 จะทรงมอบหมายให้ แก่พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 นี้ คือจะ
 ทรงมีพระราชอำนาจในรัชกาลก่อน ๆ มากกว่าในปีหลัง ๆ นี้..."¹

ความความเป็นจริงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ไม่มี
 พระมหากษัตริย์พระองค์ที่สองหรือที่ฝรั่งเรียกว่า "Second King" มีแต่ตำแหน่งพระมหา-
 อู่ราชซึ่งทรงได้รับฐานันดรศักดิ์เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ "วังหน้า" ไม่ได้เป็นพระมหา-
 กษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง แต่มาในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 โปรด ฯ สถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฬามณี กรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นพระมหา-
 อู่ราช แต่พระราชทานเกียรติยศให้ยิ่งใหญ่เหนือกว่า "วังหน้า" องค์กรอื่น ๆ เหมือนกับ
 เป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่งดังกล่าวนั้นแล้ว ดังนั้นการที่เซอร์ แอร์ ลอด เรียกกกรม-
 พระราชวังบวร ฯ ทุกพระองค์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ว่า "พระมหากษัตริย์พระ-

¹ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัย-
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)," หนังสือที่ระลึกถึง
ร้อย 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์พระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน
 1 ตุลาคม พ.ศ. 2511), หน้า 170 - 174.

องค์ที่ ๒" จึงไม่ถูกต้องนัก ส่วนการที่เซอร์ แฮร์ ออก กล่าวหาพระบาทสมเด็จพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔ คุณจะมีอำนาจน้อยกว่าในรัชกาลก่อน ๆ ก็น่าจะถูกต้อง เพราะมาถึงแม่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็น "พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒" แต่ก็ไม่ได้อ้างเรื่องเกี่ยวกับการเมืองและการปกครองของประเทศสยามนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะนั้นปลายแห่งพระชนม์ชีพ พระองค์โปรดเสด็จไปความชนบทหรือไม่ว่าระดับเยี่ยมๆ ที่วังหน้า ไม่โปรดเสด็จออกงานพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งที่โปรดมากคือการทหาร โดยเฉพาะการทหารปืนใหญ่ อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเป็น "ทหาร" มากกว่าเป็น "นักการเมืองหรือนักการปกครอง" เรื่องนี้มีส่วนทำให้พระราชนางของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวลดน้อยลง ในขณะที่เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางซึ่งเป็นนักการเมืองผู้สามารถกำลังมีอำนาจและอิทธิพลในการปกครองประเทศสยามมากยิ่งขึ้นทุกที

ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและมวารราชาภิเษกแล้ว มีภาระทั้งและเลือกกรมเจ้านายตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเจ้าฟ้าอนุสรณ์ สวมเด็จพระราชชนนีซึ่งสิ้นพระชนม์ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี และทรงตั้งหม่อมเจ้าหญิงรำเพยพระธิดาของกรมหมื่นมณฑลพิทักษ์พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ เป็นสมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์ในตำแหน่งอัครมเหสี ฉะนั้นสมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์จึงทรงเป็นราชินีไทยพระองค์แรกที่ทรงได้รับพระยศเป็นสมเด็จพระนางคิงที่แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า queen¹ เจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่ทรงได้เลือกกรมดำรงนั้นที่สำคัญคือ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีศรีโนรสซึ่งเป็น

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 366.

พระมหาสมณเจ้าและเป็นกวีเอกของประเทศสยามด้วย⁽¹⁾ นอกจากนี้มีพระองค์เจ้าอนุวงศ์ และพระองค์เจ้าสุประดิษฐซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติเมื่อก่อนทรงผนวชครั้งนั้น ได้ทรงกรมเป็นกรมหนึ่งในมหาดวงศวิจิตรวิจิตรกับกรมหมื่นวิมล- นาทนิภาธรตามลำดับ

(1) กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีอินทพร มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าวาสุกรี เป็นพระ- โอรสองค์ที่ 28 ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ประสูติแก่เจ้าจอมมารหาญ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2333 (ค.ศ. 179๐) ทรงผนวชเป็นสามเณรตั้งแต่พระชน- มายุ 12 พรรษา และทรงผนวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. 2353 (ค.ศ. 1810) ต่อมาพระ- บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงสถาปนาพระองค์เป็นกรมหมื่นนุชิตินทร และ โปรต ฯ ให้ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะ นับเป็นครั้งแรกที่พระบรมวงศานุวงศ์ได้รับแต่งตั้ง ให้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ต่อมาในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง- สถาปนากรมหมื่นนุชิตินทรขึ้นเป็นเจ้าพระกลางบริหารการคณะสงฆ์ในหัวเมืองชั้นใน ต่อมา ในรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 (ค.ศ. 1851) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชา- พินิจมหาสมณคุณาภิเษก สถาปนากรมหมื่นนุชิตินทรขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกไทย โปรต ฯ เลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีอินทพร พระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏ กรม- สมเด็จพระปรมาธิบดี ฯ ขึ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2396 (ค.ศ. 1853) พระชนมายุ 64 พรรษา ต่อมาในปี พ.ศ. 2464 (ค.ศ. 1921) พระบาทสมเด็จพระเจ้า- อยู่หัวรัชกาลที่ 6 โปรต ฯ สถาปนากรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหา- สมณเจ้ากรมพระปรมาธิบดีอินทพร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นี้ทรงเป็นรัชทายาท ของประเทศสยามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย พระนิพนธ์ของพระองค์มีหลายเรื่อง เช่น ปฐมสมโพธิ มหาชาติรายยาว ดิลกตะเลงพ่าย กฤษณาสมันทอง คำฉันท์ และ ฯลฯ

ต่อมาเกิดการแต่งตั้งขุนนางข้าราชการตามประเพณี ปรากฏว่าตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 3 นั้น เสนาบดีผู้มีอำนาจและอิทธิพลมากจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นใหญ่ในแผ่นดินรองลงมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเหียงพระองค์เดียว คือ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (กัต บุนนาค) มาในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยสุขซึ่งไม่เคยปรากฏในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ "สมเด็จพระเจ้าพระยา" ในแก่เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (กัต) กับพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) สองเสนาบดีพี่น้องแห่งตระกูลบุนนาค เจ้าพระยาพระคลัง ฯ ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ยวราชการมณฑลทั่วประเทศ มีตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และพระยาศรีพิพัฒน์ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติผู้สำเร็จราชการพระนคร โดยพระราชนานเกียรตินิยมเทียบเท่ากับเจ้าที่ทรงกรมเป็นชั้นกรมหลวง คนทั่วไปมักเรียกท่านทั้งสองคู่กันอย่างง่าย ๆ ว่า "สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ และสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย" หรือ "สมเด็จองค์ใหญ่และสมเด็จองค์น้อย" ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไปตระกูลบุนนาคก็จะเป็นตระกูลที่มีกำลังอำนาจและอิทธิพลมากที่สุด และจะคงอยู่โดดเด่นประมาณ 40 ปี ในขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จางวางมหาดเล็กเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม และทรงตั้งจมีนราชามาตย์ (ชำ บุนนาค) เป็นเจ้าพระยารวิวงศ์ผู้ช่วยราชการกรมท่า จนกระทั่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง และโปรด ฯ ให้เจ้าพระยารวิวงศ์เป็นเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีที่เจ้าพระยาพระคลังเต็มตำแหน่ง และต่อมาได้โปรด ฯ ให้เปลี่ยนนามพระราชนานเจ้าพระยารวิวงศ์ ฯ จากคำว่า "รวิวงศ์" มาเป็น "พิทักษ์วงศ์" โดยเป็นเจ้าพระยาพิทักษ์วงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม การที่ต้องเปลี่ยนนามเพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริเห็นว่านาม "รวิวงศ์" เป็นตัวกาลกิณีสำหรับท่านชำ บุนนาค ทำให้ท่านเจ็บป่วยอยู่เสมอ สำหรับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น เป็นเสนาบดีที่มีความสามารถ เป็นพระสหายอันสนิทและเป็นที่ปรึกษาใกล้ชิดพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สุุดท่านหนึ่ง

เมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2395 (ค.ศ. 1952) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้มีการถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีอย่างสมพระเกียรติ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นพระโอรสพระธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ซึ่งอาจจะทรงอยู่ในฐานะอันไม่แน่นอน เนื่องจากการเปลี่ยนรัชกาล ก็ได้รับพระราชทานพระเกียรติอย่างดียิ่งจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ เป็นที่ประจักษ์แก่เจ้าประเทศราชและชาวตะวันตกทั้งปวง ทั้งนี้อาจจะเห็น เพราะมีพระราชประสงค์จะแสดงความสามัคคีอันนำกำลังมาสู่พระบรมราชวงศ์จักรี¹ หลังการพระราชพิธีถวายพระเพลิงดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระสงฆ์เดินทางไปยังประเทศลังกา เพื่อนำเอาสิ่งของอันมีค่าไปถวายวัดพระรัตนธาตุที่เมืองแคนคิ

การปกครอง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงถือว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับเลือกขึ้นมามากกว่าจะสืบสันตติวงศ์โดยลำดับ ดังจะเห็นได้จากการลงพระปรมาภิไธยตอนท้ายของพระราชหัตถเลขาซึ่งทรงมีไปถึงพระสหายชาวต่างประเทศ เช่น ฉบับที่ทรงมีไปถึงพันโท บัตเตอร์เวิร์ท (Butterworth) ผู้ว่าราชการการเกาะปริง ออฟ เวลส์ (เกาะหมากหรือปริง) ลงวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2394 (ค.ศ. 1851) ก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงท้ายในจดหมายฉบับนี้ว่า "ผู้ที่พึงได้รับเลือกเป็นประธานาธิบดี หรือผู้รั้งตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดินสยาม" และต่อมาเมื่อมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว จึงทรงเขียนไป

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, (พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานบกิจศพนางอนงค์ เจียรนาราช (มารดา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2507), หน้า 78.

อีกและทรงลงท้ายว่า "พระราชพิธีฝังศพในราชบัลลังก์สยาม" ¹ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงตั้งพระทัยอย่างแน่วแน่ว่าจะทรงปกครองประเทศเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนโดยส่วนรวม ประกอบกับทรงมีพระราชเล่ห์เหลี่ยมเป็นนักประชาธิปไตยด้วย เสนอทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากระทำสัตย์สาบานว่าจะจงรักภักดีต่อเจ้าชีวิตพระองค์ใดมจนสิ้นรัชกาลนั้น โดยที่พระมหากษัตริย์ไม่ต้องทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่เมื่อถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย จึงนับเป็นครั้งแรกที่มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการ เป็นการแสดงว่า พระเจ้าแผ่นดินกับข้าราชการจะขอสัตย์ต่อกัน และพระมหากษัตริย์จะทรงขอสัตย์ต่อพลสกนิกรของพระองค์ด้วย

ในเรื่องเกี่ยวกับตราสักเลขนั้น ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 ประชาชนนอกจากที่รับหน้าทำอยู่โดยได้รับเบี้ยหวัดในราชการตามวังเจ้านายต่าง ๆ หรือตามบ้านขุนนางผู้ใหญ่แล้ว คนที่เป็นไทก็ต้องสักเลขและถูกเกณฑ์มารับราชการอยู่ตามกำหนด ในขณะนั้นยังมีทาสอยู่มากในเมืองไทย เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ทูตอังกฤษซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวถึงฐานะของทาสว่า

"บาทหลวงฝรั่งเศสป่าสเลอแก้วเคยกล่าวไว้ว่า ทาสในเมืองไทยมีฐานะดีเท่าคนไทในประเทศฝรั่งเศส แต่เท่าที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาเอง จะขอพูดไปไกลกว่านั้น ข้าพเจ้าว่าทาสมีฐานะดีกว่าคนไรในอังกฤษในกรอบครัวขนาดยอม ฐานะของคนไรคือเท่ากับบุตรชิตา มีปัญหาอะไรเกิดขึ้นก็ปรึกษาทาสด้วย ฉะนั้นถ้านายใดกล่าวว่าทาสก็รู้สู้กว่าเขาร่ำรวยด้วย" ²

¹ Dr. Malcolm Smith, A Physician at the Court of Siam, p. 30 อ้างถึงในพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 370 - 371.

² Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, (London : Osoford University Press, 1969), Vol.I, pp. 193 - 4.

โดยทั่วไปมักไม่มีการขายพาดถ่าไม่ได้รับความยินยอมจากชาติ ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น ยศฐานบรรดาศักดิ์ของบุคคลยังรัดถักแน่นแน่นอยู่มาก บุคคลทรงรัฐกิจยึดตำแหน่งของตน และของบุคคลอื่น ต้องเคารพจารวัตรผู้ใหญ่สูงกว่าจนถึงต้องกราบไหว้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวทรงสูงสุดเหนือผู้อื่น อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลดเกณฑ์เสขีไต่ถอยลงอย่างรีบด่วน โปรดพระราชนัดดาจางแก่คนงานมากกว่า ดังนั้นในสมัยนี้การ เกษรเสก เลขจึงน้อยลง

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ทรงนิยมเสรีภาพและประชาธิปไตย ทั้งโปรดความเจริญก้าวหน้าตามแบบอารยประเทศ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงกล่าววาทะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "...กลายเป็นหัวหน้าพรรคเสรีนิยมด้วยในขณะเดียวกัน (กับที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์) ทรงได้รับการสนับสนุนในทางนี้อย่างแข็งแรงจากเจ้าพระยาภิรมย์วงศ์แห่งตระกูลขุนนาง และคนตัวใหม่อื่น ๆ อีกหลายคน..."¹ อย่างไรก็ตาม มีพวกที่เรียกโถวเป็นฝ่ายค้านไม่เห็นด้วยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ในความคิดเห็นที่เป็นประชาธิปไตยและที่เจริญก้าวหน้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าประเทศสยามคงมีความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อจะรักษาประเทศให้รอดพ้นจากผลกระทบของมหาอำนาจตะวันตก พระองค์จึงทรงคอย ๆ ดำเนินการเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่าง เพื่อไม่ให้กระทบกระทั่งจนบรรดาฝ่ายค้านจะนำไปสู่ความแตกแยกของประเทศชาติ เช่นเคยมีธรรมเนียมในรัชกาลที่ 3 ว่า ราษฎรผู้ใดมีความทุกข์ทนก็ไปตัดธองวินิจฉัยเถรี แล้วพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกมาสั่งกำรลงทุกข์แก่ต่อมาธรรมเนียมนี้ค่อย ๆ หายไป มาใหม่แผ่นดินรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกรับผู้ทักเป็นประจำทุกวันพระ พระองค์พยายามพระราชทานความยุติธรรมแก่ประชาชน รวมทั้งในศาลเสรีภาพต่าง ๆ เช่น เสรีภาพในการแกลงงาน การนับถือศาสนา ฯลฯ แม้วาพระองค์เป็นเจ้าชีวิตผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเต็มทุกก็ตาม

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 373.

ในรัชกาลนี้มีการออกประกาศ "พระบรมราชโองการนานพระสุริยเทพ" มากมาย หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช แถลงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกพระราชกำหนดกฎหมายถึง 500 เรื่อง พิมพ์เป็นหนังสือเล่ม⁽¹⁾ พระราชกำหนดเหล่านี้ทรงร่างเองเป็นส่วนใหญ่ ทรงอธิบายเหตุผลารมณ์และเหตุผลซึ่งทำให้ออกพระราชโองการเช่นนั้น บางครั้งมีสำนวนเหมือนคุยกันเล่นและมีคำตลกขบขันเข้าไปปนอยู่ด้วย พระราชกำหนดบางประการที่ราษฎรไม่เห็นด้วย พระองค์ก็ไม่ทรงบังคับ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใกล้ชิดกับประชาชนมากกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์กับสามัญชนมากทั้งในกรุงและตามชนบทขณะเมื่อทรงผนวชอยู่ และเมื่อขึ้นเสวยราชย์พระองค์ก็ยังเสด็จพระราชดำเนินไปหัวเมืองต่าง ๆ เช่น สงขลา เพชรบุรี าลา และยังโปรด ฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ถ้าชาวตะวันตกและชาวต่างประเทศอื่น ๆ มาขึ้นเฝ้า ก็โปรด ฯ ให้ถวายความเคารพตามขนบธรรมเนียมของชาตินั้น ๆ และเมื่อจะเข้าเฝ้าก็โปรด ฯ เลิกการบังคับให้รับหมอบคลาน แต่ให้ปฏิบัติตามแบบเมื่อเขาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินของเขาเอง

การทํานานบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรด ฯ ให้มีการซุกคลอง เช่น คลองนคองกรุงเกษม ฯลฯ การสร้างถนนเช่นใบ้ พ.ศ. 2405 (ค.ศ. 1862) โปรด ฯ ให้ตัดถนนเจริญกรุงในกรุงเทพฯ ฯ สร้างถนนเจริญกรุงทั้งสองข้างโปรด ฯ ให้สร้างตึกแบบสมัยใหม่ให้คนเช่า และทรงเริ่มโครงการพัฒนาการคมนาคมโดยตัดถนนและสร้างสะพานตลอดจนซุกคลองทั้งในกรุงเทพฯ ฯ และตามชนบท ผู้คุมในการก่อสร้างนั้นเป็นคนไทย แต่กรรมกรที่ทำงานโยธาจริง ๆ นั้นเป็นลูกจ้างชาวจีน¹ นอก-

(1) ฎายละเอียดใน M.R. Seni Pramoj, "King Mongkut as Legislator," J.S.S., Vol. XXXVIII, หน้าเรื่อง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 233 - 243 และหน้า 278 - 9.

ภาคนี้ประกอบด้วย ๓ ภูมิภาค ซึ่งมีความหมายในโอกาสอันดีและชอบ ครั้งเมื่อคณะองคมนตรีมีรูปร่างการปกครองการตั้งเป็น ๓ ภาคในทางส่วนภูมิภาคได้เป็นแบบอย่างประเทศ ในพระบรมวงศานุวงศ์สหราชอาณาจักรและสหรัฐอเมริกา กล่าวคือว่า ภูมิภาคนี้ประกอบด้วย ๓ ภูมิภาค ซึ่งมีความหมายในโอกาสอันดีและชอบ และโดย ๓ ภาคสหราชอาณาจักร ภูมิภาคนี้ประกอบด้วย ๓ ภาค ซึ่งมีความหมายในโอกาสอันดีและชอบ และโดย ๓ ภาคสหราชอาณาจักร ภูมิภาคนี้ประกอบด้วย ๓ ภาค ซึ่งมีความหมายในโอกาสอันดีและชอบ

การเตรียมการ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น มีการเปลี่ยนแปลงชื่อจากเดิมมาก เมืองราชโอรสในสมัยที่ ๓ นั้นราชโอรสได้มีสัญญาบัตรตามกติกาสัญญา โดยมีการตั้งกรมราชโอรสเป็น ๓ รัชกาลด้วยกัน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่ตามมาคือ รัชกาลที่ ๕ นั้นมีรัชกาลที่ ๕ ได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๖ (ค.ศ. ๑๘๑๓) หลังจากนั้น ประเทศอื่น ๆ ก็มีรัชกาล การแก้ไขธรรมนูญดังกล่าว เป็นมีใจสำคัญคือการเก็บภาษีอากรในเวลากลางวัน เพราะโดยปกติแล้วเวลากลางวันจะว่างเปล่า ซึ่งเดิมทีมีเงินค่าเช่าเข้าในอีกทางคือเวลาเย็นหรือกลางคืนก็ว่างเปล่า ซึ่งถ้าหากไม่มีการแก้ไขสัญญาแล้วเข้ามานั้นอาจได้โดยสะดวก และการที่รัฐบาลสยามจำเป็นต้องเลิกระบอบการค้าแบบผูกขาด ของไทยชาวต่างประเทศด้วยเหตุผลของนโยบายแล้ว ก็เห็นเหตุในใจแล้วโดยได้ดำเนินการให้ราชการแผ่นดินตั้งศาลไม่เป็นจำนวนมาก ตลอดจนผลประโยชน์ของ

ข้าราชการที่มีส่วนได้เนื่องจากระบบการค้าขายแบบเกาหลองไผ่ก็พลอยสูญเสียไปด้วย อย่างไรก็ตามแม้ว่าไทยจะเสียผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจดังกล่าว แต่ในทางตรงกันข้าม ไทยเองก็ได้รับผลดีในทางเศรษฐกิจจากการแก้ไขสนธิสัญญาใน พ.ศ. 2398 ด้วย การค้าขายในกรุงเทพฯ เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

ดังปรากฏข้อความในหนังสือบางกอกกาเลนดา ของหมอบรัดเลย์ เล่ม พ.ศ. 2412 (ค.ศ. 1869) ว่า

"เมื่อรัชกาลที่ 4 ตั้งแก้หนังสือสัญญากับฝรั่งต่างประเทศแล้ว การค้าขายในกรุงเทพฯ เจริญรวดเร็วเกินคาดหมาย เช่นแรกก่อนเรามีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพียงราวปีละ 12 ลำ แต่พอหนังสือสัญญาแล้ว ก็มีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายถึงปีละ 200 ลำ"¹

นอกจากนี้หลังสนธิสัญญา พ.ศ. 2398 แล้ว ประเทศสยามยังมีสินค้าออกที่สำคัญอย่างยิ่งเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งคือข้าว ซึ่งแต่เดิมไม่มีการส่งออกจำหน่ายยังต่างประเทศเพราะเกรงว่าจะไม่มีชาวบริโกลอยางเพียงพอในประเทศสยาม เจมส์ ซี อินแกรม (James C. Ingram) ซึ่งทำการค้นคว้าเกี่ยวกับเศรษฐกิจของประเทศสยาม กล่าวว่า

"ในระยะเวลาที่กล่าว (คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา) การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของคนประมาณร้อยละ 80 - 90 และข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญประมาณร้อยละ 60 - 70 ของสินค้าออกทั้งหมด การที่ปริมาณข้าวที่ส่งออกเพิ่มขึ้นจากสมัยที่ทำสนธิสัญญากับเซอร์จอห์น บาวริง ถึง 25 เท่าตัว ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้นเพียงเท่าตัว แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจใดที่คนไทยจะทำได้ไปกว่าการทำนา และไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชา-

¹ บางกอกกาเลนดาของหมอบรัดเลย์ เล่ม ค.ศ. 1869 อ้างถึงในสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5" หน้า 335.

กรจำนวนมากมาย เหาทำนา... ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ถือเอา พ.ศ. 2400 เป็นประมาณ) ไม่มีตัวเลขของปริมาณข้าวที่ผลิตได้ ...¹

สินค้าออกสำคัญอย่างอื่นนอกจากข้าว ได้แก่ ไม้สัก ไม้สัก และยาง อินทนิล ด้งขลุ่ยสังเคดไ้วว

"สินค้าสำคัญที่อย่างนี้เป็นสินค้าออกประมาณร้อยละ 80 - 90 ของสินค้าออกทั้งหมดมาเป็นเวลาหลายสิบปี"²

อินทนิลไ้ววการวิเคราะห์เศรษฐกิจของไทยหลังการแก้ไขสนธิสัญญาในปี พ.ศ. 2398 ว่า

"เนื่องจากการส่งวัตถุดิบสำคัญเป็นสินค้าออกขยายตัวมากขึ้น การผลิตสินค้าสำเร็จรูปภายในประเทศ โดยเฉพาะการทอผ้าฝ้ายและผ้าไหมด้วยมือก็เสื่อมลงเพราะมีสิ่งพอ และผลิตภัณ์อย่างอื่นเข้ามา...

✓ ประเด็นสำคัญคือ เศรษฐกิจของไทยถูกเปลี่ยนแปลงเป็นการค้ามากขึ้น แต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานใด ๆ ในวิถีความเป็นชีวิตของคนไทย การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้นเกิดจากการส่งวัตถุดิบที่มีปริมาณจำกัดเป็นสินค้าออก ข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญที่สุดนั้น ชาวไทยเป็นผู้ผลิตด้วยวิธีทำนาสามแบบเก่า (ผลิตซึ่งได้เพิ่มขึ้นเกิดมาจากการขยายที่ทำนาออกไปเป็นส่วนใหญ่ สินค้าออกอื่น ๆ โดยมากชาวต่างประเทศทั้งชาวจีนและชาวยุโรปเป็นผู้ผลิต การค้าขายข้าวและการซื้อข้าวก็ผูกขาดโดยคนต่างดาวเหมือนกัน...

¹ James C. Ingram, Economic Change in Thailand Since 1850, (Standford : Standford University Press, 1955), pp. 37 - 40.

² J.C. Ingram, Op. Cit., p. 93.

๗ เทรนธุรกิจของไทยขยายตัวออกและเป็นการค้ามากขึ้น แต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง
ขั้นพื้นฐานใด ๆ ...”¹ /

เมื่อการค้าขายเจริญขึ้น เขาก็ทำให้การเงินของประเทศฉุนเฉียว มีการเปลี่ยนแปลง
เงินตราให้ทันสมัยขึ้น และเกิดมีธุรกิจต่าง ๆ ขึ้นด้วย ทั้งนี้ เนื่องจากขณะนั้นเป็นระ-
ยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนโฉมหน้าบ้านเมืองไทยให้ เป็นแบบอารยประเทศ จึงจำเป็น
อย่างยิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงเร่งรัดพัฒนาบ้านเมือง ปรับปรุง
การคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ ทั้งในนครหลวงและหัวเมืองในเจริญขึ้นโดยรวดเร็วเพื่อ
มีให้อับอายขายหน้าชาวตะวันตก นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงกองทัพไทยให้มีประสิทธิภาพ
ด้วย ซึ่งการดังกล่าวนี้ล้วนแต่ต้องใช้จ่ายทรัพย์เป็นจำนวนมากทั้งของส่วนพระองค์และของ
แผ่นดิน อย่างไรก็ตาม การที่รัฐบาลไทยสามารถกระทำดังกล่าวได้อย่างเรียบร้อยภาย-
ใต้พระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมแสดงว่าฐานะเศรษฐกิจ
ของประเทศสยามในรัชสมัยนั้นอยู่ในภาวะที่มั่นคงทีเดียว

อย่างไรก็ดีเนื่องจากบรรดากรมต่าง ๆ ที่เก็บภาษีครั้งแผ่นดินรัชกาลที่ 4 และคน
รัชกาลที่ 5 มีถึง 10 กรม คือ กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระกลาโหม
กรมมหาดไทย กรมพระคลังในซ้าย กรมพระคลังในขวา กรมท่ากลาง กรมพระคลังราชการ
กรมท้าวชาย และกรมท่า กรมเหล่านี้ต่างก็ดำเนินการเก็บภาษีตามที่พระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวจะพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมไหนเก็บภาษีชนิดใด ดังนั้นรายได้ของแผ่นดิน
จึงกระจายไปอยู่ตามกรมต่าง ๆ ทั้ง 10 กรม นั้นเสียมากกว่าที่จะมาตั้งรัฐบาลโดย-
ตรง กรมนี้ก็ตามรัฐบาลก็มีกำลังทรัพย์และอำนาจเพียงพอที่จะพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญขึ้น
ดังกล่าวแล้ว

ข้อที่น่าสังเกตคือ ในบรรดากรมต่าง ๆ 10 กรม ที่สามารถเก็บภาษีต่าง ๆ ได้นั้น
มีกรมพระคลังต่าง ๆ กรมท่า (ซึ่งความจริงขึ้นอยู่ในกรมพระคลัง) และกรมกลาโหมรวมอยู่

¹ J.C. Ingram, Ibid., pp. 113 - 132.

ด้วยเป็นส่วนใหญ่ และกรมต่าง ๆ ถึงกล่าวตอญ่ภายใต้ความควบคุมของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง จึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าตระกูลขุนนางนี้ซึ่งเจ้าพระยามั่งคั่งเฟื่องฟู และฐานะอันมั่นคงทางเศรษฐกิจนี้เป็นปัจจัยประการหนึ่งซึ่งเสริมให้เสนาบดีตระกูลขุนนางมีอำนาจและอิทธิพลยิ่งใหญ่

การต่างประเทศ สมัยรัชกาลที่ 4 นั้น การติดต่อกับชาติตะวันตกนับว่าสำคัญมาก เนื่องจากมีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของประเทศสยามในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการเศรษฐกิจ ด้านการเมือง ทั้งยังมีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศพม่า ลาว และเขมรด้วย นอกจากนี้ไทยก็มีความสัมพันธ์กับจีนถึงในรัชกาลก่อน ๆ แต่ในราว พ.ศ. 2406 (ค.ศ. 1863) เป็นต้นมา ไทยยุติการส่งสาส์นและของขวัญไปถวายพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ปรากฏว่าเสนาบดีตระกูลขุนนางนี้พบพาทมากในด้านการค้าประเทศในรัชสมัยนี้เช่นเดียวกับในรัชกาลก่อน ๆ

กำลังทหาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเริ่มจัดกองทัพตามแบบฝรั่ง ความจริงไทยเคยมีทหารแต่งเครื่องแบบอย่างฝรั่งมาก่อนแล้ว ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ครั้นในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 มีนายทหารอังกฤษคนหนึ่ง คือ รอยเออิมเพป (Impey) ได้เข้ามารับราชการกับไทย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เป็นนายทหารผู้ฝึกทหารราบ ลอมาโดโปรดฯ ให้ตั้งกรมทหารราบ กรมทหารปืนใหญ่ และกรมนาวิกโยธิน กรมทหารปืนใหญ่นั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บังคับการ มีผู้ฝึกหัดคือนายรอยเออโนกซ์ (Knox) ชาวอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสนพระทัยในการทหารปืนใหญ่ จนโปรดฯ ให้เข้าในวังหน้าเป็นทหารปืนใหญ่ จนเกือบหมด เมื่อราชทูตอังกฤษเซอร์ จอห์น บาวริง ได้เข้าเฝ้าพระองค์ที่วังหน้า ก็ได้บันทึกไว้ว่า "การตั้งแถวปืนใหญ่ มีทหารปืนใหญ่แต่งแบบอังกฤษ ซึ่งได้ฝึกหัดกันมาจนน่าจะมีวินัยอย่างดี" ¹ ส่วนในด้านการทหารเรือ ผู้ที่เป็นกำลังสำคัญในการริเริ่มจัดกองทัพเรือไทย

¹ Sir John Bowring, Op. Cit., Vol. II, p. 315.

คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม อย่างไรก็ตามเจ้าพระยา-
สมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดกองทัพแบบฝรั่งและโปรดการทหาร แต่ทรงเป็นพระ-
มหากษัตริย์พระองค์แรกในราชวงศ์จักรีซึ่งไม่เคยเห็นหน้าทั้หมอกองทัพในสนามรบ ปรากฏ
ว่าตลอดรัชกาลของพระองค์ได้ส่งทหารไปทำการรบเพียงครั้งเดียว คือ ไปตีเมืองเชียงตุง
แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ¹

สำหรับพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าเพ็ญมาภิรมย์ คือ สมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้า สมเด็จพระเจ้า-
ฟ้าหญิงจันทรมณฑล สมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้า (ทรงเป็นคนสกุลจักรีพันธุ์) และสมเด็จพระ-
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (ทรงเป็นคนสกุลภาณุพันธุ์) นอกจากนี้ยังมีพระราชโอรสและ
พระราชธิดาอีกหลายองค์ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดา เมื่อรวมทั้งหมดแล้ว พระบาทสมเด็จพระ-
พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดา 82 พระองค์ นับว่าเป็น
จำนวนมากที่สุดในพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี²

ส่วนความความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาท-
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น โดยธรรมดาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่-
หัวทรงมีพระราชหฤทัยอ่อนโยนต่อสมเด็จพระราชอนุชาธิราชพระองค์เดียวของพระองค์อย่าง
มาก ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินออกจากพระนคร ก็มักทรงมีพระราชหัตถ์ไปแจ้งให้พระ-
บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเสียก่อน แต่แม้กระนั้นความสัมพันธ์ระหว่างสอง
พระองค์ก็เย็นไปอย่างไรบ้าง หลายครั้งเมื่อมีพระราชพิธีสำคัญพระบาทสมเด็จพระปิ่น-
เกล้าเจ้าอยู่หัวมักไม่เสด็จ และในระยะเวลา 5 ปี สุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ พระบาทสม-
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรเสมอ จนต้องละเว้นการเสด็จงานค้าง ๆ หรือแม้แต่วา-
ราชการ เมื่อพระองค์ประชวรหนัก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรง-

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 384.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 368 - 9.

พยายามสมเด็จพะบรมราชาถวายพระองค์เอง กระทั่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1866) พระชนมายุ 58 พรรษา
และหลังจากนั้นมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงตั้งผู้ใดดำรงตำแหน่งพระ-
มหาราชูปราศแทน แนวทางพระราชทานพระเกียรติเป็นพิเศษแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์
เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เคยพระราชทานแก่พระองค์ก็ตาม ข้อ
น่าสังเกตคือในรัชกาลที่ 4 นี้ แนวทางทรงมีพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ก่อนทรงผนวชสอง
พระองค์ คือ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กับกรมหมื่นวิษณุวชิราภรณ์ แต่พระราชโอรสทั้ง-
สององค์สิ้นพระชนม์ในคอนปลายรัชกาล ดังนั้นจึงไม่เป็นปัญหาเลยว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬา-
ลงกรณ์ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งติดกันในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ขณะ
เดียวกับที่พระราชโอรสซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า คือ เจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฬามณี แต่
สองพระองค์นี้ไม่ได้เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งการนี้มีส่วนทำให้ผู้ขาดลงไปไม่ได้
อย่างแน่ชัดว่า พระองค์ใครระหว่างกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ สมควรจะ
เป็นผู้ใดครองราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงนับว่าเหตุการณ์ในสมัยรัช-
กาลที่ 4 คำนึงไปไกลยากกว่าในแง่ที่ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ทรงมีความเหมาะสมที่จะ
ได้สืบราชสมบัติต่อมาอย่างเห็นได้ชัด

ในบรรดาวิชาต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษานั้น พระ
องค์โปรดวิชาดาราศาสตร์เป็นพิเศษ โถทรงคำนวณว่าจะมีสุริยุปราคาเต็มดวงทางภาคใด
ของเมืองไทย ใน พ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1868) ตามตำราโหราศาสตร์ไทยเชื่อว่าจันทร-
อุปราคาหมดทั้งดวงนั้นเป็นไปได้ แต่สุริยุปราคาหมดทั้งดวงนั้น เป็นเรื่องที่จะเกิดขึ้นไม่ได้
และคนไทยโดยทั่วไปขณะนั้นไม่มีใครทราบว่านักวิทยาศาสตร์สามารถทำนายล่วงหน้าได้โดย
วิธีคำนวณว่าสุริยุปราคาจะเกิดขึ้นเมื่อใด ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวทรงคำนวณว่าจะมีสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ ประจวบคีรีขันธ์ ในเดือนสิงหา-
คม พ.ศ. 2411 จึงไม่ยอมมีผู้ใดเชื่อถือ แต่ในที่สุดมีสุริยุปราคาหมดดวงเกิดขึ้นจริง
ซึ่งนำความชื่นชมโสมนัสมาสู่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง แต่ปรากฏว่า

สถานที่ซึ่งพระองค์โปรด ฯ ในสร้างหลุมหลาที่ประทับนั้นมิใช่ป่าชุกชุม และหลังจากที่พระองค์เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ในนานก็ประชวรหนักเพราะไข้ป่า พระองค์ไม่ยอมให้แพทย์ฝรั่งเข้าเฝ้าถวายการรักษา จนกระทั่งพระอาการทรุดหนักลง ข้อที่น่าวิตกอีกประการหนึ่งก็คือ สมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าฯ ทรงตามเสด็จครั้งนั้นประชวรหนักด้วยพระโรคอย่างเดียวกัน และเสด็จออกไปประทับ ณ วังสวนกุหลาบนอกพระบรมมหาราชวัง เมื่อสถานการณ์ดูน่ากับวันเช่นนี้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงสั่งให้เสริมกำลังล้อมทั้งพระบรมมหาราชวังและวังสวนกุหลาบ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2411 โดยไม่เคยทรงเลือกเจ้านายพระองค์ใดให้สืบราชสมบัติต่อมาเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น ผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองประเทศสยาม คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง (ดิศ บุนนาค) สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาพิทักษ์ราชวงศ์ (ช่า บุนนาค) ต่อมาเมื่อสมเด็จพระยาองค์ใหม่ สมเด็จพระยาองค์น้อย และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงแก่พิราลัยและสวรรคตตามลำดับแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่และเป็นผู้นำในการปกครองประเทศสยามเป็นที่สองรองจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว คงไม่เกินความจริงนักถ้าจะกล่าวว่าการบริหารประเทศตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคแต่ผู้เดียว

บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาค

1. การรักษาเสถียรภาพของราชบัลลังก์และการสืบสันตติวงศ์

โลกกล่าวมาแล้วในบทที่ 5 ว่า ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต พระองค์ทรงมีพระราชกระแสดำรัสเกี่ยวกับผู้สืบสันตติวงศ์กับพระยาศรีสุริยวงศ์

(๕๖๖ บพห๑๓๖) เป็นที่มาซึ่งเกดว่าเจ้านายที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ยกขึ้นมาอาจ คือ กรมขุนเดชอดิศร^(๑) กรมขุนพิพิธภูเบนทร์^(๒) เจ้าสามงกฏ และเจ้า-
ฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ล้วนเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ทั้งสิ้น ไม่ใครทรงกล่าวถึงพระราชโอรสองค์พระองค์เองเลย จึงให้ชื่อก็คือเป็นสองนัยว่า
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 อาจมีพระราชประสงค์ให้ผู้อื่นเห็นชอบพระองค์ของ
เจ้านายชั้นสูงทั้งสี่พระองค์ซึ่งน่าจะใคร่ครองราชย์สืบต่อมา เป็นการแนะให้ประมุขเสนา-
บดีพระบรมวงศานุวงศ์หันมาพิจารณาบรรดาพระราชโอรสองค์พระองค์บ้าง อีกนัยหนึ่ง
แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงคิดว่าพระราชโอรสองค์พระองค์ควร
จะได้อภิเษกสืบตักวงศ์ต่อมา อย่างไรก็ตาม ในบรรดาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ-
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีพระองค์ใดเลยที่มีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่ง และมีผลงานดีเด่น
สิ่งสำคัญคือขาดเสนาบดีผู้ใหญ่สนับสนุน ดังนั้นจึงไม่ทรงมีกำลังและความสามารถที่จะผลักดัน
ให้ชนชั้นสูงตำแหน่งสูงส่งเห็นอเจ้านายพระองค์อื่นใด

(๑) พระนามเดิมคือพระองค์เจ้าชายมิ่ง เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 15 ในพระบาท-
สมเด็จเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ประสูติแก่เจ้าจอมมารคานัมสกุลบุญ-ทอง เมื่อ พ.ศ.
2336 เป็นกรมขุนเดชอดิศรในรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2375 และเป็นกรมสมเด็จพระเจ้าเค-
ชาดิศรในรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2394 ได้กำกับกรมมา สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2402 ถน-
สกุล เชาวติวงศ์ ๗ อนุชยา

(๒) พระนามเดิมคือพระองค์เจ้าชายพนมวัน เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 17 ในพระ-
บาทสมเด็จเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ประสูติแก่เจ้าจอมมารคาศิลาราชินีกุลบางช้าง เมื่อ
พ.ศ. 2337 เป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ในรัชกาลที่ 2 เลื่อนเป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ในรัช-
กาลที่ 3 และเป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ในรัชกาลที่ 4 สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2399
เป็นกษัตริย์ พนมวัน ๗ อนุชยา

ฉะนั้น จึงมีเจ้านายที่อยู่ในเกณฑ์จะได้รับราชสมบัติพระองค์ดังกล่าวแล้ว แต่กรมขุนเคชชดิศร และกรมขุนพิพิธภูเบนทร์นั้นแม้จะมีพระชนมายุมากกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎและกรมขุนอภัยเรศรังสรรค์ก็ตาม แต่พระยศก็ต่ำกว่า นอกจากนี้กรมขุนเคชชดิศรทรงมีท่าทีจะเป็นกวีมากกว่า ไม่ใคร่ทรงแสดงท่าทีเคลื่อนไหวใด ๆ ทางการเมืองจนเป็นที่วิตกกังวล ครั้นถึงยามที่กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ซึ่งทรงเกิดความหวาดหวั่นคอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 3 เพราะข่าวในกรมเคยขึ้นชื่ออวดอ้างยิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ในข้อที่คนเหล่านั้นเชื่อว่าพระองค์จะได้เป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อหลังจากกรมพระราชวังบวรมหาดัศกัณฐ์เสด็จสวรรคตแล้ว และเนื่องจากคอนปลายรัชกาลที่ 3 นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่ทรงตั้งเสนาบดี ปลอยให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกรม ครั้นที่พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้ตั้งกรมพระราชวังอภัยทัย¹ ฝ่ายเจ้านายในขณะนั้นถึงแต่สำเร็จโทมหม่อมไกรสร⁽¹⁾ (กรมหลวงรักษ์รณเรศ) ใน พ.ศ. 2391 (ค.ศ. 1848) เนื่องจากความมั่งคั่งใหญ่โตสูงเกี่ยวกับบ้านเมืองโดยจะตั้งคนเป็นรัชทายาท เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตแล้ว ก็พากันหวาดหวั่นเกรงจะต้องหาความมั่งคั่งใหญ่โตสูง เช่นเดียวกับหม่อมไกรสร ไม่มีเจ้าคางกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก อำนาจในราชการบ้านเมืองเมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตตกอยู่กับเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (คิต) กับพระยาศรีพิพิธ (ทัต) สองเสนาบดีพี่น้องแห่งตระกูลขุนนาด เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกประสูติแม่ทวนทั้งสองตระกูลก็ว่าพระอาการจะไม่กลับคืนเป็นปกติ แต่ก็ยังไม่ปรากฏถึงการจะเปลี่ยนรัชกาลเพราะเกรงพระราชอาญา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังว่าราชการอยู่ แต่การที่ท้าวบุญใหญ่ทั้งสองนั่งเฉยอยู่ ก็ทำให้เกิด

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, ความทรงจำ หน้า 44.

(1) กรมหลวงรักษ์รณเรศ พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าไกรสร เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นผู้ที่สนับสนุนข้างฝ่ายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจะครองราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงพยายามก่อกวนเจ้าฟ้ามงกุฎทุกวิถีทาง นับเป็นผู้มีอำนาจคนหนึ่งนั้นในสมัยนั้น

ความหวาดหวั่นและระแวงไปต่าง ๆ กันดังกล่าวแล้ว กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทรงห่วงเกรง
 มากกว่าผู้อื่น ทรงวิตกว่าเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหนะรกลาใหม่กับพระยาศรีพิชัยจะเอา
 ฝักพระองค์ และอาจทรงถูกจับได้ เพราะหม่อมไกรสร เมื่อถูกจับใน พ.ศ. 2391 นั้น ได้
 ให้การสารภาพไว้ว่าถ้าได้เป็นกษัตริย์แล้วจะตั้งกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เป็นวังหน้า เมื่อจะ
 เปลี่ยนแผ่นดิน กรมขุนพิพิธภูเบนทร์จึงไม่สบายพระทัย ด้วย เหตุผลดังกล่าวร่วมกับเหตุผลที่
 กล่าวไว้แต่แรก เรื่องซ้ำในกรมชวลตวงไว้มาก กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ไกรระดมพลเข้ามาไว้กั-
 ษยาพระองค์ที่ในวังแจ้งสะพานหัวจรเข้ (หัวตะเข้) แต่ไม่ทันที่เหตุการณ์จะลุกลามใหญ่โต
 เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคก็ได้เข้าระงับเหตุการณ์และรักษาสถานการณ์ไว้ได้ (ดังกล่าวนี้อ
 แล้วในบทที่ 5)

เป็นที่ปรากฏชัดว่า ถ้าตั้งพระมาสนับสนุนกรมขุนเชลวศิขรและกรมขุนพิพิธภูเบนทร์
 ไม่มีมากนัก ฉะนั้นผู้ที่อยู่ในเกณฑ์สมควรจะได้รับราชสมบัติอย่างยิ่งคือ เจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิร-
 ญาณิกขุ) และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เพราะมีผู้สนับสนุนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะวชิร-
 ญาณิกขุขึ้นทรงได้ เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาค เป็นกำลังสนับสนุนอันสำคัญยิ่ง พระยาศรีสุริย-
 วงศ์ (ขวาง) ก็ยังมีราชามาตย์ (ข้า) บุตรของเจ้าพระยาพระคลัง ๆ ได้เตือนให้หน
 นิคาคำวิเทรย์มการ เรื่องเปลี่ยนรัชกาล เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง ๆ ได้รับกระแสนับสิ่งพระ-
 มาตสมเด็จฯ พระหนึ่งเถลาเจ้าอนุหัวแสดงพระราชาปรารถนาเรื่องจะเสด็จสวรรคต และพระราชา-
 ทานอนุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์กับเสนาบดีเลือกรัชทายาทแล้ว เจ้าพระยาพระคลัง ๆ
 จึงให้เจ้ามีราชามาตย์ (ข้า) ไม่ทูลวชิรญาณิกขุที่วัดบวรนิเวศน์จะอัญเชิญพระองค์เป็นพระ-
 เจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อไป ต่อมาเจ้าพระยาพระคลัง ๆ จึงได้ไปเฝ้าวชิรญาณิกขุด้วยคบ-
 เอง ทูลว่าเสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ปรักปรำกันจะอัญเชิญให้พระองค์เสด็จขึ้นครอง-
 ราชสมบัติเพื่อบ้านเมืองจะได้เป็นปกติสุขต่อไป วชิรญาณิกขุครั้นเห็นว่าจะถวายราชสมบัติ
 แก่พระองค์ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จฯ พระอนุชามีดวง-
 พระศกสูงถึงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระองค์เพียงองค์เดียวเกรง
 จะเสด็จอยู่ได้ไม่นาน เจ้าพระยาพระคลัง ๆ จึงลงเรือไปเฝ้าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรัง-
 สรรคที่พระราชวังเดิม ทูลความตามทิวชิรญาณิกขุทรงปรารถนาให้ทรงทราบ สมเด็จฯ กรม-

พระยาคำรงราชานุภาพทรงทราบเรื่องนี้จากคำพูดของเจ้าพระยาอนุวงศ์มหาโกษาธิบดี (หวม บุนนาค) ซึ่งไปเฝ้าตามมีคำคือเจ้าพระยาพระคลัง ฯ ไปเฝ้าว่าชีวิตของดิฉันด้วยขณะที่ท่านยังเป็นนทลเล็ก, อังหิ

"...วันหนึ่งเมื่อพระนั่งเกล้า ฯ ใกล้จะสวรรคต สมเด็จพระยา (สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 4 คือ เจ้าพระยาพระคลัง ฯ ในรัชกาลที่ 3) ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ (วชิรญาณติกุ) ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดบวร ฯ กราบพูลให้ทรงทราบว่า จะเชิญขึ้นครองราชสมบัติ ครั้นว่าถ้าย้ายราชสมบัติแก่พระองค์ ก็ขอใตถวายแด่พระปิ่นเกล้า ฯ (ซึ่งศรีสเรียกอย่างอ่อนโยนว่า "หลานฟ้ากลางโนน")⁽¹⁾ ด้วย เพราะท่านมีพระชะตาแรงนัก ตามตำราโหราศาสตร์ว่า ผู้มีชะตาเช่นนี้จะครองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถวายรับเพียงพระองค์เดียวจะเกิดอุปมงคลด้วยไปก็ความมีสมเด็จพระอนุชา แมถวายราชสมบัติด้วยกันทั้งสองพระองค์ จะไต่ทรงสถาปนาพระอนุชาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วย..."¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตแล้ว ในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) วันรุ่งขึ้นบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยภายใต้การนำของเจ้าพระยาพระคลัง ฯ ใจพากันไปเชิญเชิญวชิรญาณติกุ และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์มาทรงน้ำพระบรมศพ แล้ววชิรญาณติกุเสด็จไปประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ประทับ ณ พลับพลาหน้าคลังที่ไว้เป็นใหญ่ในพระราชวังเวสัณมหาสถาน และในคืนนั้น พระสงฆ์ราชาคณะที่เป็นประธานในพระพุทธศาสนา พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง มีเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นประธานมาประชุมพร้อมกัน พากันไปเฝ้าวชิรญาณติกุ เชิญเชิญขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงรับคำเชิญแล้วลาผนวช แล้วมีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและพระราชพิธีบว-

(1) เพราะตอนนั้นยังประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ฝั่งกรุงธนบุรี

¹ สมเด็จพระยาพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 45.

ราชาภิเษกตามลำดับ

อนึ่ง ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตามโบราณราชประเพณีแล้ว เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นประธานในแต่ละกรม คือ กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมของจตุสดมภ์ จะครองกรวยบังคมพูลถวายสิ่งของของแผ่นดินแด่พระมหากษัตริย์ในฐานะทรงเป็นเจ้าแผ่นดิน และเจ้าชีวิต ปรากฏว่าผู้นำแห่งตระกูลขุนนาง คือ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้กราบทูลถวายสิ่งของเป็นคนแรกว่า

“ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายมหาพิไชยราชรถ และเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย เรือพระที่นั่งไกรสรमुख เรือพระที่นั่งมีชื่อต่าง ๆ เรือกระบวนใหญ่น้อย และเครื่องสรรพยุทธหึ่งปวงกับเมืองเอก โท ตรี จัตวา ไพรพลย้ายทหารในโคฝ้าละอองสุลัดพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายเกล้าถวายกระหม่อม”¹

หลังจากนั้นพระยาราชสุภาวดี (โต สันตกุลกัลยาณมิตร) ว่าที่สมุหนายกและเสนาบดีจตุสดมภ์กราบทูลถวายสิ่งของในสังกัดกรมของตนตามลำดับ²

วันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เสด็จเสียบพระนครทางสถลมารค ทรงโปรยเงินตรามงกุฎซึ่งเป็นของแผ่นดินใหม่เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลให้พยานแก่อาณาประชาราษฎร์ ในการครั้งนี้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมบรมวงศา เสนาบดีและพระยาศรีพิชัยรัตนราชโกษาบรมวงศา เสนาบดีต่างก็นั่งเสด็จง่า กั้นกลด มีนักถวญในกรมถือมัตถถวายน้ำหน้าสีกัน มีนายทหารถือเครื่องยศตามตรวจทางไปข้างหน้ากระบวนพยุหยาตรา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลัง ฯ และพระยาศรีพิชัย ฯ เป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างใกล้ชิดในการเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารคครั้งนี้

¹ เจ้าพระยาพิชัยกรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 11 - 2.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า "พระมหากษัตริย์แตกอนเลียบพระนครก็ยาก ทางสถลมารควันเดียวเท่านั้น" ครั้นนี้เห็นว่าราษฎรนิยมชมชอบด้วยกัน เรือพระที่นั่งและเรือต่าง ๆ มีอยู่เนิ่นอันมาก ไม่มีการสิ่งไรเก็บไว้ก็ไม่ผู้ใดเห็น ครั้นนี้จะเสด็จหยาดตราเรือให้ราษฎรชมพระบรมโฆวิสมภารทั่วกันอีกคราวหนึ่ง จะได้เป็นเกียรติยศปรากฏไปภายหน้า¹ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้จัดการเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารคเมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2394 ราษฎรที่ม้านอยู่ริมน้ำความทางเสด็จพระราชดำเนินต่างก็จัดเครื่องสักการบูชารับเสด็จอยู่หน้าม้าน ในการครั้งนี้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมซึ่งขณะนั้นโปรดฯ ให้เรียกว่าเจ้าพระยาอัครอุดมบรมเสนาบดี เป็นนายล่าของเรือหาสิ่งของไว้ซึ่งเป็นเรือล่าที่สองในสมานเรือพระที่นั่ง

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและการเสด็จเลียบพระนครชี้ให้เห็นถึงอำนาจของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางซึ่งเป็นใหญ่เหนือเสนาบดีตระกูลอื่น ๆ มีอำนาจในการบริหารประเทศรองลงมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น และยังแสดงถึงความใกล้ชิดในเบื้องพระยุคลบาทอีกด้วย

ปรากฏว่าการสืบราชสันตติวงศ์ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย ทั้งนี้ย่อมเป็นการแสดงว่าเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางสามารถควบคุมสถานการณ์ของบ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ ช่วยรักษาเสถียรภาพของราชบัลลังก์ และการสืบสันตติวงศ์ กับทั้งเติบทุนสถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย เมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองสงบเรียบร้อยจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งกำลังคุกคามเอกราชของประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียไม่อาจใช้กำลังรุกรานประเทศสยามได้ และนับว่าเสนาบดีตระกูลขุนนางเห็นการณ์ไกล คือพิจารณาและเลือกสนับสนุนบุคคลได้อย่างถูกต้อง เพราะในไม่ช้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงใจพระปรีชาสามารถของพระองค์ประกอบด้วยความสามารถ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15 - 7.

รวมมือของเสนาบดีกระทรวงกลาง ๆ โดยเฉพาะตระกูลขุนนาง ช่วยกันประคับประคอง
สยามรัฐนาวา^๑ ฝ่าคลื่นลมแห่งลัทธิอาณานิคม^๒ ในขณะนั้นไปได้ และท่านเหล่านี้ได้
ช่วยกันปรับปรุงประเทศสยามให้เจริญก้าวหน้าขึ้นจนเป็นบันไดก้าวไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง
ความเข้มแข็งของประเทศและเป็นรากฐานความเจริญในปัจจุบันนี้

เนื่องจากเสนาบดีตระกูลขุนนางพร้อมเพรียงกันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิง-
ถวัลยราชสมบัติ จึงทรงสถาปนาเสนาบดีหลายท่านแห่งตระกูลขุนนางใหม่ตำแหน่งหน้าที่
สำคัญ ๆ ในการปกครองประเทศสยามดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามเพื่อให้เห็นเด่นชัด
จึงขอกล่าวถึงเสนาบดีตระกูลขุนนางที่ได้รับพระราชทานยศฐานบรรดาก็คือใน พ.ศ. 2394
ปรากฏว่าในตอนต้นรัชกาลที่ 4 ยังขาดขุนนางประจำตำแหน่งต่าง ๆ อยู่มาก ขุนนางคน-
หนึ่งว่าการสองที่บาง สามที่บาง ที่สมุหพระกลาโหม ที่สมุหนายก ที่อรรคมหาเสนา ที่
พลเทพ ที่ราชบัณฑิต ซึ่งเป็นตำแหน่งใหญ่ ๆ ก็ว่างอยู่ทั้งสิ้น เสนาบดีผู้ใหญ่บางท่านจึงต้อง
มาว่าที่ในกรมนั้น ๆ ด้วย เช่น เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นต้น ขณะนั้น
เสนาบดีผู้ใหญ่เป็นประธานในหมู่เสนาบดีและในราชการทั้งปวงคือ เจ้าพระยาพระคลัง
ว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาตรีภพรัตนราชโกษา และพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก
และว่าที่พระคลังมหาสมบัติ (โต)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เรียกเจ้าพระยาพระคลังว่า-
ที่สมุหพระกลาโหมว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุปคุตบรมวงศาเสนาบดีไปพลางก่อน จนได้ถูกยก-
ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์วงศ์^๓ ๓ ถ้อยคำ 30,000 ไร่ จารึกชื่อนบนแผ่นดิน
ทองคำเนื้อแปด และโปรดฯ พระราชทานกลด เสด็จงงาพระแสงประดับพลอยลงยาราชา-
วดีเป็นเครื่องสำหรับยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมให้สำเร็จราชการมณฑลหัวประเทศ พระ-
ราชทานตราสุริยมณฑล เพชรบุษย์จักรและธงฉัตรราชระฆังสี่และตราบัวแก้ว

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,
หน้า 33 - 4.

สำหรับพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต) นั้น โปรด ๆ ให้เรียกว่าเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติไปพลางก่อน จนถึงฤกษ์ยกวันเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติฯ ถือศักดินา 30,000 ไร่ จารึกชื่อในแผ่นทองคำเนื้อปลัด พระราชทานกลด เสด็จยังงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดีเป็นเครื่องยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ดือคราจรันทร-มณฑล เพชรบุครจักรด ให้สำเร็จราชการในพระนครทุกสิ่งและทุกพนักงาน กับตั้งให้คงว่า พระคลังสินค้าถวาย

เพื่อเป็นการ เปรียบเทียบตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงขอนำเกียรติยศที่สมุหนายกได้รับพระราชทานมากล่าวด้วย คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ๆ ให้พระยาราชสุภาวดีมาเป็นที่จักรี โคนามว่า เจ้าพระยานิกร-บดินทรมหินทรมหากัลยาณมิตร ๆ ที่สมุหนายก จารึกนามในแผ่นทองคำเนื้อเจ็ด โล่พระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติมแก่กระษัตริย์เท่านั้น

ดังนั้นย่อมแสดงว่า ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์สูงเหนือกว่าสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก คือ "สมเด็จเจ้าพระยา" และปรากฏว่าตำแหน่งสูงสุดเหนือบรรดาเสนาบดีทั้งหลายนั้นเป็นของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง และในการ เปรียบเทียบดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ตำแหน่งสมุหนายกนั้นลดอำนาจลงแล้ว สิ่งที่ได้รับพระราชทานต่าง ๆ ล้วนแต่ด้อยกว่าสมเด็จเจ้าพระยา ขณะเดียวกันตำแหน่งสมุหพระกลาโหมซึ่งอยู่ในความครอบครองของเสนาบดีตระกูลขุนนางกำลังมีอำนาจ เข้มแข็งขึ้นทุกที

ส่วนเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางท่านอื่น ๆ ที่ได้รับแต่งตั้งในราชการครั้งนั้น คือ พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) จางวางมหาดเล็ก โปรด ๆ ใ้หาที่สมุหพระกลาโหม เพิ่มเติมนามออกไปว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันคหบดีพิสุทธิมหาบุรุษรัตนโคม โล่พระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติม คือ กลด เสด็จยังงา กระบี่แบบเจ้าต่างกรมประดับพลอยลงยาราชาวดี ดือคราจรพระขรรค์ แดกกลดเสด็จยังงานั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่รับขอถวายคืน ซึ่งที่ โปรด ๆ ให้เป็นไปตามนั้น ต่อมาเมื่อสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ถึงแก่พิราลัยแล้ว จึง โปรด ๆ ตั้งให้ท่านเป็นที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง ในนามเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ

ถือศักดินา 20,000 ไร่ จารึกนามลงในแผ่นสุพรรณภูมิทองคำเนื้อเจ็ด โลหะราชทาน มาลาเบี่ยงอย่างเจาต่างกรม

จมีนราชามาตย์ (ชำ) เป็นเจ้าพระยาวังคันหาโภชาธิบัตี ผู้ช่วยราชการใน กรมท่า พระราชทานเครื่องยศตามทอง

จมีนสมุหหิมาณ (แพ) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพรยาองค์น้อย เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ รัตนราชโกษา จางวางพระคลังสินค้า

นายพลชั้น (จุม) บุตรรองสมเด็จพระเจ้าพรยาองค์ใหญ่ เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก และต่อมาได้ว่าเป็นสมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ

นายไชยขรรค์ (แยม) บุตรรองสมเด็จพระเจ้าพรยาองค์น้อย เป็นพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ จางวางมหาดเล็ก

และนายจันทุมแหยมมหาดเล็ก หรือ นายจันทุมเพชร (วร) บุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าเป็นสมุหพระกลาโหม เป็นจัมโบยวงศา ภายหลังเป็นพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จางวาง มหาดเล็ก ได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างพระองค์เจ้า

จะเห็นว่า เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางหลายท่านได้รับพระราชทานตำแหน่งหน้าที่ สำคัญ กล่าวไ้ว่ามีเป็นจำนวนมากกว่า เสนาบดีตระกูลอื่น ๆ ฉะนั้นในคณดบแมนดินรัชกาลที่ 4 ตระกูลขุนนางจึงมีกำลังสนับสนุนเป็นอันมากทำให้เมื่ออำนาจและอิทธิพล เป็นปึกแผ่น มีมั่นคงอย่างเห็นได้ชัด อันเป็นผลสะท้อนตอบหาพิในการปกครองประเทศสยามด้วย

2. ตำแหน่งข้าราชบริพารบ้านเมือง

เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางมีบทบาทสำคัญยิ่งในการช่วยข้าราชบริพารบ้านเมืองค้ำจอง ๆ คือ

2.1 ตำแหน่งกรมการเมืองและข้าราชการประจำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริ เห็นว่าระหว่างสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสม-

เจ้าพระยาอภัยภูธรเจ้าผู้พิทักษ์ราชกาลต่างก็โปรด ฯ ให้ผู้คัดลอกเพื่อให้ราษฎรไปมาได้โดยสะดวก มาในรัชสมัยของพระองค์บ้านเมืองเจริญขึ้น ผู้คนก็เพิ่มมากขึ้น ควรจะขยายพระนครออกไปให้กว้างใหญ่ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้นจึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงส์ว่าที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง มุนนาค) เป็แม่กอง และจรัญไวยวรนาถ (จร มุนนาค) บุตรชายของท่าน เป็นกองสี⁽¹⁾ ด้่างกรรมการเงินผู้คัดลอกพระนครออกไปอีกชั้นหนึ่งเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2394 (ค.ศ. 1851) การขุดคลองนี้ใช้เวลา ๑๐ เดือน และเสร็จในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2395⁽²⁾ (ค.ศ. 1852) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อคลองนี้ว่าคลองผดุงกรุงเกษม เป็นคูพระนครชั้นนอก

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ยังทรงพระราชดำริอีกว่าพระมหากษัตริย์สามารถปกครองไพร่พลในหัวเมืองต่าง ๆ กันมา โดยทรงสร้างป้อมปราการใหม่ขึ้นในรัชสมัยของพระองค์บ้านเมืองก็ยิ่งคั่งอุดมสมบูรณ์ขึ้นประชาชนก็เพิ่มจำนวนมากขึ้นจนต้องไปสร้างบ้านเรือนอยู่นอกพระนคร ป้อมปราการที่เมืองสมุทรปราการและเมืองนครเขื่อนขันธ์ซึ่งรัชกาลก่อน ๆ ได้โปรด ฯ ให้สร้างไว้มั่นคงเป็นขั้นหนึ่งแล้ว แต่ที่กรุงเทพฯ ยังไม่มีกำแพงจะตั้งรับข้าศึกศัตรูซึ่งอาจเข้ามาถึงขั้นในได้ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้ขุดคลองเป็นคูออกไปอีกชั้นหนึ่งแล้วจะให้ทำป้อมกอกำแพงขึ้นทางด้านตะวันออกใหม่ขึ้นด้วย ก็จะให้ทำป้อมขึ้นอีกฟากละป้อมของ

(1) กองสีมีความหมาย ๒ ประการ คือ หมายความว่าของกลางประการหนึ่ง และหมายถึงกองกลางที่ร่วมกันสำหรับคนหมู่หนึ่ง ๆ และใช้ในความหมายว่าเป็นหุ้นส่วนก็มีอีกประการหนึ่ง

(2) พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 38 กล่าวถึงนั้น แต่พงศาวดารภาคที่ ๒๕ เรื่อง "สถานที่ต่าง ๆ รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง" พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร หน้า 414 - 5 กล่าวว่ คลองนี้สร้างเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๙๗.

ลำนน้ำที่ไหลมากรุงเทพฯ เพื่อจะได้เป็นพยานใจแก่ราชบุตรซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพง
พระนคร เมื่อเวลาถึงถึงสงคราม นอกจากนี้ก็เพื่อจะให้ลูกหลานชาวประเพณีที่เข้ามาค้าขาย
ในกรุงเทพฯ เมื่อเห็นบ้านเมืองป้อมคู่มั่นคงเช่นนี้แล้ว จะไล่ไม่อาจหนีประมาทกรุงเทพฯ

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้กรมพระสุรัสวดีจ่าย
ตัวเลขไปส่งต่อเจ้าพระยากรัณฐิราชวงศ์สมุหนเรนทราธิบดีใหม่เพื่อจะให้มอบในนายงานกรม-
พระทราธิบดีลงมือทำการตามพระราชประสงค์ การนี้กระทำเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.
2395 ได้สร้างป้อมกลาง ๆ ขึ้นแปดป้อม คือ ป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปัจจันติก อีกเติมหาญ
นลาญไพรีร้าย ป้อมศักรูหาย ทำลายแรงปรปักษ์ ตักกำลังกล้า และป้อมพระนครรักษา
สมัยก่อนมีพระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้ขอแรงไพร่ระดมกำลังมาและข้าราชการมาทำหน้าที่
โดยมีนายงานกำกับทุกครั้งเพื่อสร้างป้อมและกำแพง แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงเปลี่ยน
เป็นขอมรงคนทั่วไปมาทำโดยให้ทำงานคนละหนึ่งเดือนกลับไปเสมอไปจนกว่าการจะเสร็จ

ใน พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
ให้เจ้าพระยาบวรวิวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลัง (เจ้าบุญรอด) และพระกรัณฐิราชวงศ์กรมกร
จินตคุณดวงตั้งแล้วก็ได้ไชยสงครามมาลาไปออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรี แล้วขุดแก่งคลองเก่าด้วย
เสร็จแล้วพระราชทานชื่อว่าคลองมหาสวัสดิ์ เมื่อขุดคลองนี้แล้วเจ้าพระยาบวรวิวงศ์ฯ ให้
สร้างศาลาอาภัพที่ริมคลองเรียงรายเป็นระยะไป ท่านได้ให้เขียนตำรายารักษาโรคต่างๆ
ใส่แผ่นกระดาษติดไว้เป็นการกุศลที่ศาลาลงที่อยู่ถาวรณ รุมนมุนี คนทั้งหลายจึงเรียก
ศาลาหลังนี้ว่า "ศาลาอาภัพ" เลขกลายเป็นชื่อสถานที่มาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้มีศาลาอีกหลัง
หนึ่งซึ่งเจ้าพระยาบวรวิวงศ์ฯ ให้สร้างขึ้นเป็นการกุศล ปลงศพของของท่านคนหนึ่ง คนทั่วไป
จึงเรียกว่า "ศาลาอาภัพ" เลขกลายเป็นชื่อสถานที่ไฟวัด เช่นเดียวกัน แต่เปลี่ยนเป็น
"ศาลาธรรมสพน์"

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2404⁽¹⁾ (ค.ศ. 1861) บรรดากงสุลและนายห้างชาวต่างประเทศเข้าชวักกับพำนักมีหนังสือยื่น เรื่องราวคอรัปชั่นว่า "เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพฯ หลานนครทางไกลนับ ๓๐๐ ไมล์ น้ำก็เชี่ยวแรงนักกว่าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ หลานนครได้ก็ช่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างเรือค้าขายใกล้ปากคลองพระโขนงตลอดถึงบางนา จะให้ลูกค้ารองรถตั้งแต่นางมาตลอดคลองถึงกรุงเทพฯ"¹

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้เสนาบดีปรึกษากับเกี่ยวกับเรื่องนี้ เสนาบดีเห็นพระชนกกราบทูลว่า "ถ้าชาวยุโรปยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ ก็ให้ทางไกลออกไป ก็มีคุณอย่างหนึ่งคือความทุกข์หนักนั้นน้อยลง ถึงจะลูกค้ารองให้เกินเป็นทางลัดก็ควร"² พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาบวรวิวงศ์ฯ เจ้ากรมกร จึงลูกค้ารองตั้งยกหน้าป้อมฉลาญให้เรือรบสักหึ่งลงไปถึงคลองพระโขนง และตั้งลูกค้ารองพระโขนงทะเลออกแม่น้ำใหญ่ เหนือลูกหินขึ้นถมเป็นถนนฝั่งเหนือตลอดลำคลอง พระราชทานชื่อวากสองถนนตรง แต่ปรากฏว่าเมื่อลูกค้ารองเสร็จแล้ว ชาวยุโรปก็ไม่ลงไปอยู่ที่บางนา เมื่อเจ้าพนักงานทูลว่าชาวยุโรปก็อ้างว่าไกลเกินไปขออยู่ที่เดิมต่อไป

ในปีเดียวกันนั้น หลวกกงสุลเข้าชวักกันมีหนังสือถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 กราบทูลให้ทรงทราบฯ ว่า "ชาวยุโรปเคยขี้อริขึ้นมา เขียวตาอากาศใกล้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามายังอยู่ที่กรุงเทพฯ ไม่มีถนนหนทางที่จะขี้อริขึ้นไปเที่ยว พวกเข็ญใจเนื่อง ๆ"³ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบหนังสือแล้ว ทรงพระ-

(1) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 93 กล่าวถึงนี้ แต่พงศาวดารภาคที่ 25 หน้า 415 กล่าวว่า ตลอดถนนตรงยุคเมื่อ พ.ศ. 2400

¹ เจ้าพระยาบวรวิวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 93.

² เจ้าพระยาบวรวิวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 423.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

ราชดำริ เห็นว่า "พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มากขึ้นทุก ๆ ปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบร้อยสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีนครวัดเขียว หนทางก็ เป็นตรอกเล็กชอกน้อย หนทางใหญ่ก็เประอะเป็นอันไม่เป็นที่เจริญตา ขยายมาแก่ชาวนานา ประเทศ เราว่าเข้ามาเป็นการ เคืองสติ เกิดจะโง่เขลาเมืองงดงามขึ้น" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงาน ทำทางถวถนนั้นสะพานเหล็กบริษั้วเจ้า- เขมรออกไปสองสาย สายหนึ่งตัดตรงไปข้ามคลองนาคูกรุงเกษม และอีกสายหนึ่งถวถนตรงไปยังคลองพระโขนง นอกจากนี้ได้ทำถวถนแยกไปข้ามคลองข้างวัดแก้วฟ้าตลอดลงไปทะเลออกแม่น้ำคาวคะของสายหนึ่ง อีกสายหนึ่งตัดตรงหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศษตลอดมาถึงคลองถนนตรงริมท่าลาซึ่งเจ้าพระยาพรวิวงค์มหาโกษาธิบดีสร้างไว้ (คือศาลาแดง) หลังจากนั้นขุดคลองถึงแคคลองบางรักมาตลอดถึงคลองถนนตรง แล้วเอามูลดินถมเป็นถนนโทยไม้คองหามูลดินที่อนมวณม ถนนนั้นเรียกว่า "ถนนสี่ลม"

เมื่อเจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์เป็นแม่กองสร้างถนนและขุดคลองเสร็จแล้ว ปรากฏว่ายังไม่สะอาด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรด ฯ ให้หมอกบุญบรรคานุนางและเจสัวีให้รับทำสะพานข้ามคลองให้ถวถนใหม่ตามสรีพธา ในกรณีนี้เสวยคี่แห่งตระกูลมุนนากซึ่งเส็งเต็มว่ารายฎจะโครับประ โยชนมากจากสะพานที่จะสร้างขึ้น นั้นเป็นการอยู่อย่างหนึ่ง จึงโครวมสร้างสะพานลวย เจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์รับทำสะพานเหล็กข้ามคลองรอบกรุงริมวังเจ้า เขมร เรียกว่าสะพานค่างสติคย และทำสะพานข้ามคลองนาคูกรุงเกษมริมม้อมมิมัจจนิค เป็นสะพานไม้อัดสะพานพิพยเสถียร⁽¹⁾ เจ้าพระยาพรวิวงค์ ฯ ทำสะพานข้ามคลองนาคูวัง เป็นสะพานไม้สะพานหนึ่ง และสะพานไม้อีกสะพานหนึ่งนั้นรวม-

1 เรื่องเล่าขาน, หน้าเดียวกัน

(1) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 134 - 135 กล่าวถึงนี้ แต่พงศาวดารภาคที่ 25 หน้า 417 - 418 กล่าวว่า "สะพานพิพยเสถียร" สร้างข้ามคลองนาคูกรุงเกษมที่ได้วัดตะเคียน

คลองถนนตรงที่ศาลาแดง นอกจากนี้เจ้านายและขุนนางอีกหลายท่านก็มาร่วมในการสร้างสะพานต่าง ๆ ในครั้งนั้น เมื่อสร้างสะพานเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อถนนดังกล่าวว่า "ถนนเจริญกรุง"

ต่อมาในวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867) เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ที่สมุหพระกลาโหมได้ไปเปิดคลองขุดใหม่ที่บางนอกแขวง เมืองราชบุรี ชื่อว่าคลองดำเนินสะดวก คลองนี้ขุดตั้งแต่แม่น้ำบางยาง เมืองนครไชยศรีฝั่งตะวันออกไปตกคลองบางนอกแขวง ในการนี้ใช้เงินส่วนพระมหากษัตริย์ 400 ชั่ง และเงินส่วนของสมุหพระกลาโหม 1,000 ชั่ง (1)

ใน พ.ศ. 2410 นั้นเอง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (คือเจ้า บุนนาค ซึ่งได้เปลี่ยนนามจาก "รวิวงศ์" เป็น "ทิพากรวงศ์" เมื่อ พ.ศ. 2408) ได้จางกรมกรจีนสุคคลองที่ลี้क्षणแขวงเมืองสมุทรสาคร ภายหลังคลองนั้น ท่านจึงจ้างชาวมณฑลอุดรอีกเพื่อให้ใช้การได้ดี

นอกจากนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กอง ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ลอกจากสมเด็จพระบรมมหาราชวังซึ่งตั้งแก่ศิลาชัย ท่านก็ได้ขุดคลองตั้งแต่ตำบลทอนาไปถึงพระราชวังซึ่งสร้างใหม่แล้ว เลี้ยวแยกไปตั้งเขตวัดพระงาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามคลองนี้ว่า "คลองเจดีย์บูชา" อนึ่ง ในขณะนั้นสมเด็จพระนางค์ใหญ่เป็นแม่กองทำการ

(1) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 198 กล่าวถึง ส่วนพงศาวดารภาคที่ 25 หน้า 424 กล่าวว่า

"พ.ศ. 2409 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองขุดคลองตั้งแต่แม่น้ำเมืองนครไชยศรีที่ตำบลบางยางไปออกแม่น้ำเมืองราชบุรีที่ตำบลบางนอกแขวง เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ได้จัดที่วางทำนาในคลองนั้น พระราชทานนามว่าคลองดำเนินสะดวก สำเร็จเปิดคลอง พ.ศ. 2411"

ปฏิสังขรณ์พระบรมเจดีย์อยู่นั้น ท่านโคกะทางจรดูคลองตั้งแค่ม้วนำ เมืองนครไชยศรีเข้าไปจนถึงบริเวณพระบรมเจดีย์ แต่ถาวรยังค้างอยู่ เพราะท่านถึงนครพิราลัย เสียก่อน

สำหรับความการต่อเรือซึ่งเป็นพาหนะสำคัญในการคมนาคมทางน้ำ เหนือมคธแห่งตระกูลขุนนางมีบทบาทมาก โดยเฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สมุหพระกลาโหม (ช่วง) ซึ่งสนใจศึกษาและมีความสามารถในการต่อเรือมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นหลวงสิทธิ์นายเวรในรัชกาลที่ 3 มาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้ต่อเรือกลไฟขึ้นเนื่องจากทรงเห็นว่าในแผ่นดินรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 3 ไม่มีเรือกลไฟ มีแต่เรือกำปั่นใบ มาในรัชสมัยของพระองค์ท่านเมืองเจริญและสมุทรจีนพลจะสร้างเรือรบกลไฟไว้สำหรับพระนคร และไว้ลากกระบวนให้เป็นที่เกียรติยศตามวังคังนั้นจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งเครื่องจักรกลไฟเข้ามาต่อเป็นเรือพระที่นั่งขอม ๆ สองตุ๊กตอ พระราชทานชื่อว่า เรือสยามอรสมุพล ปรากฏว่าใช้การได้ดี จึงโปรดฯ ให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟขึ้นอีกหลายลำ เช่น เรือมหาพิชัยเฉพ เป็นต้น และเนื่องจากทรงพระราชดำริว่า พระมหากษัตริย์พลวงมาแล้วทั้งสามรัชกาลก็โปรดฯ ให้ต่อเรือพระที่นั่งขึ้นไว้สำหรับแผ่นดินเป็นที่เกียรติยศแล้ว ดังนั้นพระองค์จึงโปรดฯ ให้ตั้งเมืองในสังกัดกรมมหาดไทย กรมกลาโหม และกรมทว จักรการ เรื่องนี้ ซึ่งกรมเหล่านั้นก็ได้จัดการต่อเรือ "มาดเส้น"⁽¹⁾ ขึ้นหลายลำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีประยูรวงศ์ดูแลในการช่างและต่อเรือเหล่านี้มาดเส้นขึ้นสองลำ เป็นเรือพระที่นั่งกราบชื่อเรือยอศโลจจักร และเรือหลักใจ-โลก

(1) เรือมาดเส้นเป็นคำที่ใช้เรียกเรือซุงที่เบิกแล้ว ถ้ายังไม่ได้เบิกเพียงแคซุงไว้เรียกว่ามาดหรือคูดมาด ส่วน "เบิกเรือ" ก็คือทำให้เรือเบาะออกโดยวิธีเอาไฟลุมลนเรือโกลนให้ร้อน แล้วเบาะเรือโกลนนั้นไหม้หรือกางออก ส่วนคำว่าเส้นคงเป็นความกว้างหรือความยาวของเรือเป็นเส้น

นอกจากนี้เจ้าพระยาที่สุริยวงษ์ยังไล่อรธรราชวรและยาว 30 วา มีจักรข้างและสองปล่องไฟ เมื่อคอเรือนี้เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าจะใคร่ทดลองเส้นทางระยะไกล ๆ ว่าเรือนี้จะเดินออกทะเลได้ไม่ จึงตรัสตั้งสมุหพระกลาโหม (ช่วง บุณนาค) ให้จักเรือกลไฟพระที่นั่งสยามอรธุมผลและเรือลำอื่น ๆ อีกรวมเจ็ดลำโดยเสด็จไปยังหัวเมืองปากน้ำโคโคในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2406 (ค.ศ. 1863) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรธรราชวรเครซึ่งเพิ่งตัวขึ้นใหม่ ปรากฏว่าการเสด็จประพาสหัวเมืองปากน้ำโคครั้งนั้นเป็นไปโดยเรียบร้อย และต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็ทรงใช้เรือพระที่นั่งอรธรราชวรเครนี้อีกหลายครั้ง เช่น เมื่อคราวประพาสเมืองราชบุรี และเมืองกาญจนบุรี ใน พ.ศ. 2407 (ค.ศ. 1864) ทั้งนี้จึงเพราะทรงเห็นว่าเรือพระที่นั่งอรธรราชวรเครมีประสิทธิภาพดี

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริว่า เรือพระที่นั่งครุฑของเดิมมีอยู่แล้ว แต่เรือพระที่นั่งนาคยังหาไม่มี จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยามกรมหาพิชัยญาติกรมขุนราชสีหวิกรม⁽¹⁾ เอมาคเส็นทำเป็นเรือพระที่นั่งบัลลังก์นาคเจ็ดเคียว พระราชทานชื่อว่า "เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช"

ในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 นี้ มีเรือกลไฟในพระมหาราชวังในพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสามลำ เรือกลไฟในกรมหลวงวงศาธิราชสนิทสองลำ ในพระเจ้าลูกยาเธอ-

(1) กรมขุนราชสีหวิกรม พระนามเดิมคือพระองค์เจ้าชุมสาย เป็นพระโอรสองค์ที่ 21 ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 และเป็นพี่ 1 องค์เจ้าจอมมารดาเอกใหญ่ ประสูติวันพุธที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2359 (ค.ศ. 1816) ในรัชกาลที่ 4 ได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867) ได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนราชสีหวิกรมโดยทรงว่าราชการในตำแหน่งกำกับกรมทิวาและกรมช่างสิบหมู่ ขึ้นพระชนม์ในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 เมื่อปี พ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1868) พระชนมายุ 53 พรรษา ทรงเป็นต้นสกุลชุมสาย ณ อยุธยา

กรมพระวิบูลญาณิภาคารหนึ่งลำ ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง บุญนาค) สามลำ และของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุญนาค) สองลำ

สำหรับในด้านการรักษาพระนครนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าบ้านเมืองเจริญขึ้นแล้ว ปืนใหญ่ ๆ ที่พระยาศรีสุริยวงศ์ยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก เมื่อในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็สั่งปืนกระสุน 10 นิ้ว เขามาเพียง 100 กระบอก ก็ยังไม่พอใช้ ดังนั้นมาในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นสมุหพระกลาโหมสั่งปืนกระสุน เขามาอีกรวมทั้งปืนฝรั่งอีกหลายประเภท เป็นจำนวนมาก เพื่อเขามารักษาเมืองกันพระนคร

2.2 การพระศาสนา ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ มีการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามขึ้นหลายแห่งในกรุงเทพฯ ส่วนที่เสนาบดีแห่งตระกูลบุญนาคมีบทบาท มีดังนี้

วัดสระเกศซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 โปรด ฯ ให้พระยาศรีพิทักษ์ (ทัต บุญนาค) เป็นแม่กองสร้างพระปราสาทใหญ่ขึ้นองค์หนึ่ง แต่ไม่สำเร็จเพราะเมื่อถว้พระปราสาทขึ้นไปคราวไร ฐานทรุดตกลงมาทุกครั้ง เนื่องจากทรงที่สร้างเป็นชายฉลองมหลานกณณพินฉอจะทำการต่อไปไม่ได้ ต้องหยุดชะงักไปในขณะนั้น มาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ไม่ควรจะทิ้งสิ่งซึ่งสร้างค้างอยู่นั้นให้เห็นกองอิฐอยู่ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีพิทักษ์ (แพ บุญนาค) บุตรของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเป็นแม่กองซ่อมและเปลี่ยนแปลงกองอิฐก่อขึ้นเป็นอุเสา และสร้างพระเจดีย์ขึ้นไว้บนยอดมีบันไดเวียนทางขึ้นไปใกล้กับพระเจดีย์สองทาง พระราชทานชื่อว่า "บรมมหารพต" คนทั่วไปเรียกว่า "เจดีย์ภูเขาทอง" และการสิ่งที่ยังค้างอยู่ในรัชกาลก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรด ฯ ให้ทำให้อเสร็จโดยเร็วพร้อมบริบูรณ์ เช่นโปรด ฯ ให้สร้างพระระเบียงรอบพระอุโบสถ เป็นต้น

วัดอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเสนาบดีแห่งตระกูลบุญนาคมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 คือ วัดคอกไม้ ซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และเจ้าพระยาพิพากรวงศ์ (ชำ) ช่วยกันบูรณะปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็ทรงช่วยในส่วนพระอุโบสถเสร็จแล้วพระราชทานนามว่า วัดบุปผาราม

ส่วนพระอารามคามหัวเมืองนั้น ในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดทรงธรรมที่เมืองนคร เจ็ดต้นซึ่งกรมพระราชวังมรวร-มหาเสนาบดีฯ ทรงสร้างคางอยู่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 2 และเดิมพระอุโบสถนั้นทำด้วยฝากระ-คาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุน-นาค) เป็นแม่กองทำพระอุโบสถ พระเจดีย์ และกุฏิของวัดทรงธรรมขึ้นใหม่

ใน พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาวังศยามหาโกษาธิบดี (ชา บุนนาค) เป็นแม่กองทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระ-สมุทรเจดีย์ แขวงจังหวัดสมุทรปราการ ทานให้จัดซื้ออิฐลาดมุลละระยาย เกาะในกว้างออกไป แล้วถวายแบบพระเจดีย์กลมพิกัดสูงเท่ามาสร้างสวมพระเจดีย์ไม้สิบสองของเกาะทั่วกำแพงและ ศาลารายสี่ทิศ สร้างพระวิหารหลวง และสร้างพระวิหารน้อย ทานเหนือพระเจดีย์ชั้น 2 หลัง แล้วก่อกระดางปลูกพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง เหวะเมล็ดที่นครศรีมหาโพธิ์ที่ได้มาจากเมืองพุทธคยา และให้ทำเรือนกับบันไดศิลา ถ่อ-เรือนไฟ และหลักสำหรับผูกเรือ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการให้บูรณะ และปฏิสังขรณ์พระสมุทรเจดีย์นั้น ปรากฏพระแสงพระราชดำริของพระองค์ในประกาศว่า

“เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงสร้างป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมพระกาล ป้อมประโคนชัย และป้อมมีเดื่อสมุทรนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-หล้านภาลัย เสด็จลงไปพระราชทานพระกรุณาทัดเมืองสมุทรปราการ เมื่อ พ.ศ. 2366 ทอดพระเนตรเห็นเกาะน้อยมีอยู่ข้างเหนือป้อมมีเดื่อสมุทร เกาะหนึ่ง จึงทรงพระ-ราชดำริจะสร้างพระมหาสถูปขึ้นที่เกาะนั้นองค์หนึ่งเพื่อจะเสด็จไปเห็นว่า การที่ ทรงสร้างป้อมปราการที่เมืองสมุทรปราการขึ้น เพื่อจะรักษาพระนครศาสนา จึงมี พระราชโองการดำรัสตั้ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระ-ยศเป็นพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับสมเด็จพระยามรหมนลาปรัษฎู-วงศ์เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ให้เป็นแม่กองจัดการจ้างเรือลูกค้าขานที่ลามา

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ครั้นการตั้งเสนาบดีสำเร็จแล้วจึงโปรด ฯ ให้กรมพระ-
 ราชวังนวมรัตนาศึกษาศิลปศาสตร์ แลยังคำร้องพระเชษฐาเป็นกรมหมื่นศักดิ์กิตติเสนาบดี กิจอย่าง
 พระเจ้ายศยวงศ์สร้างถวายพลพระเนตร ทรงแกล้วใจด้วยบางจวนพลพระราชาहतภัยแล้ว
 แลยังหาโคลงมือสร้างไม่วายทรงพระราชนิพนธ์ว่า ที่ถิ่นซึ่งถนอมใหม่เกรงจะทรุดจะ
 รชไว้ให้ถิ่นญัตติเสียดอนเป็นแต่ทรชนานนามพระเจ้ายศยวงศ์ว่า พระสมุทรเจดีย์
 การค้างอยู่เพียงนั้นก็มีรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 3 โปรด ฯ ให้สร้างป้อมปรา-
 การที่ยังค้างอยู่ให้สำเร็จ และให้สร้างป้อมมหานาคราชอันที่เมืองสมุทรปราการ
 ทางฝั่งตะวันตก สร้างป้อมตองกระพินธุ์ห้าตำบลบางจะเกรง สร้างป้อมตรีเพชรขึ้น
 ที่ปากคลองบางปลากด รวม 3 ป้อม ถึง พ.ศ. 2370 จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จพระ-
 เจ้ายศยวงศเมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กองสร้าง
 พระสมุทรเจดีย์ขึ้นตามพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา-
 ลัย เป็นพระเจดีย์สถาปนาขึ้นสองกับศาลา 4 หลัง พอสถาปัตยกรรมทั้งหลายก็พา
 กันไปบูดาเป็นการนักชดถุกเป็นประจำในเดือน 11 แรม 8 ค่ำ เสมวมาไม่ขาด
 ...¹

อาจสรุปได้ว่าภารกิจพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้บูรณะปฏิ-
 สันถรณ์พระสมุทรเจดีย์ เพราะเนื่องจากเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระชนกนาถและเป็นการ
 ใต้อาณัติสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชปรารถนาหนึ่ง อีกประการหนึ่งก็เพราะพระสมุทรเจดีย์เป็นที่
 ซึ่งราษฎรไปนมัสการปีละครั้งจนเป็นนักชดถุกชึ่งเกาะยังคับแคบชย และประการสุดท้ายคือ
 พระสมุทรเจดีย์อยู่ตรงปากน้ำ ซึ่งเป็นที่เดินเล่นชดถุกชาวไทยและชาวต่างประเทศที่ไปมา
 ทางเรือ เมื่อก่อนเหล่านั้นโดยเฉพาะชาวต่างประเทศ เช่น หลวงลูกแก้ววานิชได้เห็นพระ-
 สมุทรเจดีย์ที่สร้างงามก็มักจะก่อให้เกิดความเลื่อมใสและยกย่องสรรเสริญ นับเป็นเกียรติยศแก่
 แผ่นดินด้วย

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, เรื่องเดิม, หน้า 462 - 3.

งานทางพระมหากษัตริย์ที่สำคัญยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการหนึ่งคือ การบูรณะและปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์เมืองนครไชยศรี เสนาบดีแห่งพระอุบลบุษยามิส่วนรวมคอบ กกล่าวคือ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชได้เสด็จรุดลงไปเห็นพระปฐมเจดีย์ทรงพิจารณาเห็นว่า พระปฐมเจดีย์เป็นสถานที่สำคัญและใหญ่กว่าที่อื่น คงจะมีพระบรมราชาธิบทรู้อยู่ พระปฐมเจดีย์นี้มีเรื่องราวอยู่ในหนังสือเก่า ๆ ว่า มีปรากฏก่อนที่คนใดมีพระพุทธรูป พระอายุกว่า 1000 ปี ไม่ควรจะต้องให้รกร้างอยู่ พระองค์จึงถวายพระพรพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้วมีพระราชดำรัสว่า พระปฐมเจดีย์เป็นของอยู่ในป่ารก ถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดนัก เมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์พระบรมเชษฐาธิราชไม่โปรดแล้วทรงดำริว่า ถ้าพระองค์ใดเสด็จสมโภชแล้วจะทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ขึ้นไว้ให้จงได้ และเมื่อใดได้ถึงวาลวราชสมโภชเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แล้ว จึงทรงกระทำตามพระราชประสงค์ เรื่องพระปฐมเจดีย์แต่เดิม พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ช่างทหารไป ค่อตัวอย่างถวายเป็นรูปพระเจดีย์กลมฐานทักษิณไม่มี ก่อเป็นเสนาภระคาน และของกระจากขึ้นไปจนถึงบัวกลมแล้ว ทำลูกแก้วเข้าไปทั้ง 3 ชั้น จึงตั้งบัวกลม ปากระฆัง ตัวอย่างพระเจดีย์สามรูปเดิม เมื่อการดังกล่าวเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่) เป็นแม่กองในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ท่านใดควบคุมสั่งการให้ลงมือต่างตนไม่มั่นคงพระและต่างผู้ตบครอง ปรากฏว่าการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์นี้เริ่มตั้งแต่ต้นเดือนมกราคม พ.ศ. 2396 (ค.ศ. 1853) โดยการบังคับบัญชาในงานในสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ได้จัดการทำนาปีเศษ สมเด็จองค์ใหญ่สั่งให้ชื่อเอาอิฐซึ่งมีผู้มารื้อหัวคอกเก่า ๆ ซากบาง และให้ทำชั้นใหม่บ้าง ใช้อิฐดังกล่าวก่อฐานพระปฐมเจดีย์ขึ้นไปอีก ต่อมาเมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงแก่พิราลัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ต่อไป ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ได้พระราชทานเมืองนครไชยศรีซึ่งแต่เดิมขึ้นกับกรมมณฑลไทยได้มาขึ้นกับกรมท่า ทั้งนี้อาจ

เป็น เพราะมีพระพรหมประสังข์จะไต่งานถึงกล่าวสำเร็จจุลวงโคจรวดเร็ววัน และอาจเป็น เพราะพระปฐมเจดีย์ขณะนั้นอยู่ในเขตเมืองนครไชยศรีและเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๓ เป็น เสนาบดีกรมท่าจะไต่ความผู้คนในเมืองนครไชยศรีที่กระทำการไต่รวดเร็วขึ้น ในเนื้อเมืองนครไชยศรีจะคงขึ้นกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์โดยตรง ถ้าเมืองนครไชยศรีขึ้นกับกรมมหาดไทย เมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไปเกี่ยวข้องกับเมืองนี้ก็จะจะเป็นการก้าวล่วงงานของกรมมหาดไทย ซึ่งอาจจะทำได้ไม่สะดวกใจทั้งสองฝ่ายได้ เพราะฉะนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงจัดการดังนี้จึงนับว่าเป็นพระยาโอบายที่ถูกต้อง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ดำเนินการไต่อย่างซาวรามัญและคนจีนมาทำอิฐ กั้นตั้งไว้พวกที่เป็น พาสและลูกหนีมาช่วยทำอิฐด้วย และได้ควบคุมคนหัวเมืองของเมืองนครไชยศรี สมุหระชากรราชบุรี และหมื่นสีนิคม มาปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ด้วย

ขณะที่ทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์อยู่นั้น ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

(ค.ศ. 1860) ฝนตกหนักทั้งกลางวันกลางคืน อิฐที่ถักนั้นหนักตัวก็เลื่อนหลุดลงมา เพราะฐาน-
 ทัศนียไม่มี จึงต้องรื้อออกทำใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ๓ ให้พระ-
 เจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนวรวัชรวิชัยพันธ์^(๑) ซึ่งอยู่ที่วัดบวรนิเวศ และกรมขุนราชสีหวิกรม

(๑) กรมหมื่นนวรวัชรวิชัยพันธ์ ๓ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายฤกษ์เป็นพระ-
 โอรสในกรมพระราชวังบวรรมหาเสนาบดีราชบุรุษ ทรงผนวชเป็นสามเณรมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒
 ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระราชาคณะอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้รับ
 สถาปนาเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนวรวัชรวิชัยพันธ์ ได้เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้านร-
 วงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้ทรงรับพระมหาสมณุตมาภิเษก
 เป็นสมเด็จพระมหาพรหมปาเวศวิยาลงกรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงดำรงพระเกียรติยศเป็น
 สมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ.
 ๒๔๓๕ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหา-
 สมณเจ้า

กิดตัวอย่างพระปฐมเจดีย์ถวาย ครั้นตกลงเรื่องถวายเป็นแล้ว ถวายทอดพระฤกษ์วันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2405 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชภาระอยู่ในกรุงเทพฯ เสด็จออกไม่ไต่จึงโยธาฯ ไกลกรมหมื่นวรวัจน์สุริยวัฒน์ฯ และเจ้าพระยาพิลากรวงศ์ฯ ออกไปทอดพระฤกษ์ องค์พระปฐมเจดีย์นั้น เมื่อก่อนแล้วมีชั้นทักษิณด้วย และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชาคณะไปอยู่ เมื่อพระองค์เสด็จออกไปยังพระปฐมเจดีย์ครั้งไร ถัดทรงพระราชดำริแนบนำให้ตัดแปลงแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นทุกครั้งแล้วมีพระราชาคณะสาธุชเรศ 1 แผน 2 แผนบางด้วยพระองค์เอง และเสด็จขึ้นไปทางสะพานนั่งร้านทรงกององค์พระทุกครั้ง แล้วเปลี่ยนพระภูษาทรงสะพักขึ้นฟ้าซึ่งมีขลุ่ยที่กอนั้นด้วย จนองค์พระสูงขึ้นถึงปล่องโถงชั้นที่ 5

อย่างไรก็ตามในรัชกาลที่ 4 นี้ แม้จะใช้เวลาปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์นานแต่การก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ เพียงแต่สร้างปูนคลุมองค์พระปฐมเจดีย์องค์เก่า ยังไม่ได้ยกยอดเจดีย์ เพราะสิ้นรัชกาลเสียก่อน การนี้มาสำเร็จสมบูรณ์จริงๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2413 (ค.ศ. 1870) ขณะที่เจ้าพระยาสุริยวงษ์ (ฮวง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งยังทรงพระเยาว์ จึงอาจกล่าวได้ว่างานปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นปูชนียสถานปดะปูชนียวัตถุชั้นสำคัญของประเทศไทยเป็นผลงานของเสนาบดีกรมกลุณุนานมาโดยตลอด

วัดสามหัวเมืองซึ่งเสนาบดีแห่งกรมกลุณุนานมีส่วนร่วมปฏิสังขรณ์ คือ วัดเฉลิมพระเกียรติธารามที่เมืองนนทบุรี ในรัชกาลที่ 3 นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (คึก บุนนาค) เป็นผู้สร้างวัดขึ้น เพื่อจะให้เป็นที่พระเกียรติยศปรากฏอยู่ในแผ่นดินถวายพระชนกชนนีของสมเด็จพระศรีสุลาไลยพระพันปีหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะพระอุบลเป็นพระยานนท์ ครั้นสิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การวัดเฉลิมพระเกียรติฯ ยังคงอยู่บ้างเล็กน้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพิลากรวงศ์มหาโกษาธิบดีจำข้างไปเขียนผนังพระอุโบสถวิหารการเปรียญ และเขียนเพดานประตู

หน้าต่างคล้าย ให้เขียนเป็นลายรเกล้า มีปราสาททรายแปดต้นและมีรูปดวงจันทร์ เต็มบริบูรณ์
 เนื่องจากพระชนกชนนีของสมเด็จพระศรีสุลาโดยทรงพระนามว่าเพ็ญและจันทร์ ตามลำดับ
 เบื้องต่ำลงมาเขียนเป็นเครื่องยศของหญิงบานหนึ่ง ธงชายบานหนึ่ง ซึ่งแสดงว่าท่านเพ็ญ
 ใต้เป็นสุวรรณาราชการ เบื้องบนเหนือมีฐานจันทร์ เป็นเอกภรรยา แล้วโปรด ฯ ให้แก้ไขพระ-
 เเจกย์ของวัดเฉลิมพระเกียรติวชิรเวศน์ใหม่ให้ตรงตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า เสร็จแล้วถวาย
 นามพระประธานของวัดนี้ว่า "พระพุทธรูปรัตนโลกาภิรมย์ปฏิมา"

ใน พ.ศ. 2400 (ค.ศ. 1857) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรง-
 พระราชดำริ เห็นว่าพระบรมมหาราชวังเมืองสระบุรีนั้นหัวตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 พอมาถึง
 สมัยรัชกาลที่ 3 ฟ้าใหม่มาและพระบรมมหาราชวังใน หัวให้สิ่งต่าง ๆ ได้รับความเสียหาย ถึง
 รัชสมัยของพระองค์ จึงโปรด ฯ ให้พระยาพิชัยสงครามคุมช่างขึ้นไปทำให้ลึกลงเท่า แต่พระ-
 บรมมหาราชวังใหญ่ขึ้นไม่ไกลแต่เพียงตัวไม้เครื่องบนและฐาน กั้นนั้นต่อมาตัวไม้และฐานเครื่องบนจึงยุพัง
 ยุบไปหมด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้สมเด็จพระยาบรม-
 มหาพิชัยญาติจัดการให้ช่างขึ้นไปถ่ายแบบด้วยอย่างตัวไม้จากกรุงเทพฯ ลงมาปรุงเครื่องบน
 ใหม่เมื่อวันที่ 8 มกราคม และโปรด ฯ ให้พระหิมาลัยกรมวัดพระเชตุพนกับสมเด็จพระ-
 ญาณกณนชัยขึ้นไปเกณฑ์เลขพระพุทธรูปมาใหม่มาช่วยกันหรือเครื่องบนเก่า แลระยกเครื่องบนใหม่
 แต่เนื่องจากลูกแก้วเดิมเป็นไม้ จึงโปรด ฯ ให้หล่อทองเหลืองเปลี่ยนเสียใหม่

ในคราวเดียวกันนั้น มีการทำที่ประทับขึ้นใหม่ในพระราชวังเก่าตรงที่ท้ายพิศุล
 ไคสร้างพระที่นั่งและเรือนประเทียบขึ้นหลายหลัง ในสมัยก่อนไม่มีศาลาตรงหน้าเรือเหนือ
 วัดวัดขึ้นไป สมเด็จพระญาณกณนชัยซึ่งมีความกรุณาต่อคนที่จะไปนมัสการพระ จึงให้
 ทำศาลาหน้า เป็นอิฐและปูนขึ้น 3 หลัง สักบุญศักดิ์โศภิตยศักดิ์ที่สาธาตั้งกล่าวเมื่อจะขึ้นไปนมัส-
 การพระ แล้วพานใหญ่ครอบน้ำ ประตูศาลาตามระยะห่างขึ้นไปอีกตั้งแถบวงโชมจนเกือบถึง
 ท้ายเขาดก ในบริเวณพระพุทธรูปตรงที่ท้ายพิศุลให้ทำกุฏิสงฆ์แบบ 2 ห้องชั้น 7 หลัง
 และยังมีให้ทำศาลายาว 9 ห้องหลังหนึ่ง กับโรงธรรม 5 ห้องอีกหลังหนึ่ง เป็นส่วนของสม-
 เสด็จเจ้าพระยาของกณนชัยทำบุญเพื่ออุทิศคนใดอาศัย หลานของสมเด็จพระญาณกณนชัยคือ
 เจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ที่สมุหพระกลาโหมได้บูรณะตึกเก่าที่ริมบ่อโพรงชั้นหลังหนึ่ง และเจ้า

พระยาพิชัยกรวงศ์มหาโกษาธิบดีได้บูรณะโรงเครื่องพิมพ์พระอุบายอีกหลังหนึ่ง

ปรากฏว่าการพระพุทธรูปในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องพระอารามนั้น ส่วนใหญ่เป็นการบูรณะปฏิสังขรณ์ของเดิมซึ่งชำรุดเสียหายหรือสร้างไม่สมบูรณ์หรือที่อยู่ไกลจากพระนครจนไม่ได้รับการบำรุงรักษาในรัชกาลก่อน ๆ ในกลุ่มศิลปะและบริบทอื่นในรัชกาลนี้มากกว่าที่จะสร้างขึ้นใหม่ ปรากฏว่าเสนาบดีกระทรวงกลุณนาคมีบทบาทมากในด้านนี้ อันเป็นการแสดงฝีมือทางศิลปกรรม ความเลื่อมใสในพระพุทธรูปศาสนา ตลอดจนความใฝ่ฝันด้วย ฉะนั้นเสนาบดีกระทรวงกลุณนาคจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้มีส่วนช่วยบำรุงพระพุทธรูปศาสนาซึ่งเป็นหลักทางใจและศีลธรรมจรรยาของชาวไทย และบำรุงการศึกษาคณะของกุลบุตรไทยด้วย เพราะในสมัยก่อนยังไม่มีโรงเรียนที่แท้จริงเช่นปัจจุบัน กุลบุตรได้อาศัยวัดเป็นสถานศึกษาเล่าเรียน เหตุการณ์ดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงการปกครองของประเทศสยามด้วย

2.3 ศาสนสถาปัตยกรรม ศาสนาปัตยกรรมซึ่งเสนาบดีกระทรวงกลุณนาคมีบทบาทในการก่อสร้าง คือ

พระอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สร้างขึ้นในส่วนขวาซึ่งเหลือจากที่ทรงสร้างพระพุทธรูปนิเวศน์ ตอนแรกพระองค์โปรดฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเป็นแม่กองในการก่อสร้าง แต่ลงมือสร้างไม่ได้นานเท่าใดถึงแก่พิราลัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง และกรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่าง สร้างออกมาจนสำเร็จ พระอภิเนาวนิเวศน์เป็นหมู่พระราชมณเฑียรซึ่งประกอบด้วย พระที่นั่งและสถานที่ต่าง ๆ 11 แห่ง คือ พระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งนงคราญสโมสร พระที่นั่งจันทรพิทยไพภัส พระที่นั่งภาณุมาศจรัส พระที่นั่งบุลมณเฑียร หอเสด็จยธรรมาภิชาติ หอราชฤทธิรุ่งโรจน์ หอโกสินลีลาศ พระที่นั่งประไพสพิธิธรรมาภิชาติ และพระที่นั่งอุทลลิต์ภายใน

พระราชวังนั้นหยุดยาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้ซื้อสวนในคลองมอญทางฝั่งเหนือ แล้วโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชชนนีบรมราชเทวีอุทิตาเป็นนางงานสร้างพระราชมณเฑียรนั้น เมื่อ พ.ศ. 2400 พระราชทานนามว่า วังนั้นหยุดยาน มีพระตำหนักสี่เสี้ยวประดับและตำหนักสร้างในอีกหลายหมู่ มีเขื่อนเพชรล้อมรอบ แล้วจุดคลองจากคลองมอญเขาไปจนถึงที่ประทับ แสดงมือสร้างได้เพียงเล็กน้อย สมเด็จพระราชชนนีถึงแก่รัชกาล จึงโปรดฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นนางงานสร้างต่อมาถึง พ.ศ. 2406 จึงหยุดการสร้างวังนั้นหยุดยาน

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สร้างพระราชวังนั้นหยุดยานขึ้นก็ด้วยทรงพระราชดำริว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ครองแผ่นดิน ถ้าพระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์ยังทรงประทับอยู่ใน "วังหลวง" บางทีก็จะเกิดขวางพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงทรงวางแผนตั้งพระราชวังนั้นหยุดยาน ให้สร้างสักเป็นพระที่นั่งเพื่อจะให้เป็นประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอ แต่ยังไม่ทันสำเร็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียก่อน การจึงระงับเพียงนั้น อย่างไรก็ตามได้โปรดฯ ให้สร้างที่สวนนั้นหยุดยานไปทั่ววังพระเจ้าลูกยาเธอบ้าง

สระปทุมวัน โลกกล่าวมาบ้างแล้วในคันธารนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชชนนีเป็นแม่กอง พระสามภพห้ายเป็นนางงานสร้างสระบัวในพนาตุงบางกะปิคือเป็นที่เสด็จประพาสเหมือนครั้งกรุงเก่า จุดสระใหญ่ติดต่อกันสองสระ สระใน้อยข้างเหนือเป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่มหาชนไปเล่นเรือ กั้นที่จุดใกล้จากสระก็ตั้งถล่มลงไปใต้อีกเพื่อทำเป็นเกาะน้อยใหญ่ บริเวณดังกล่าวทั้งหมดเป็นสวน แล้วจุดคลองใส่น้ำจากคลองแสนแสบทำทางให้เรือเข้าไปในสระ ผลักพลที่ประทับตั้งอยู่บนฝั่งทางก้านเหนือของสระสร้างเป็นพระที่นั่ง ๒ ชั้น มีลัษัผลาและโรงละคร เมื่อเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เรียกบริเวณสระบัวดังกล่าวและตั้งตำบลนั้นว่า "ปทุมวัน" แล้วโปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักชั้นตรีมสระนอก

กานตะวันตก พระราชทานนามว่า "วัดกุ่มมวนาราม" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดเสด็จมาประทับที่วัดแห่งนี้เสมอ

สำหรับสถานที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองซึ่งเสนาบดีครุฑมุนานักมีส่วนก่อสร้างคือ

ประกาศการปากน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมสั่งประกาศการเหล็กมาจากยุโรปเพื่อจะปลูกที่สันดอนปากน้ำ และจุดโคมไฟเป็นเครื่องหมายแสดงทางให้เรือเข้าออก แต่การสร้างประกาศการมาสำเร็จในสมัยรัชกาลที่ 5

พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง พระนรินทรราชเสนีเป็นกองสี สร้างที่ประทับขึ้นในพระราชวังเมืองลพบุรีซึ่งเดิมคือพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสร้างไว้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และถูกทิ้งเป็นที่รกร้างมานาน เมื่อเสร็จแล้วให้พระราชทานนามพระราชวังรวมทั้งของเก่าและที่สร้างขึ้นใหม่ว่า "พระนารายณ์ราชนิเวศน์"

สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงสร้างที่ประทับ ณ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ก็สืบเนื่องมาจากที่รัฐบาลกรุงสยามขณะนั้นปรารถนา ถ้าหากจะเกิดเหตุการณ์เป็นวุ่นขึ้นกับฝรั่งเศส กรุงเพทฯ ตั้งอยู่ในทางที่เรือรบอาจขึ้นมาถึงได้ การต่อสู้กับศัตรูก็จะลำบาก ดังนั้นจึงควรจะมีราชธานีเป็นพื้นในทางทางเรือรบของชาติที่อีกฝั่งแห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษาเสนาบดีถึงเรื่องเลือกหาสถานที่ซึ่งเหมาะสมจะเป็นราชธานีใหม่ เสนาบดีผู้ใหญ่ก็ถวายเห็นว่าควรจะไปเอาเมืองนครราชสีมาเป็นราชธานีที่สอง หรือองค์จึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร เมืองนครราชสีมาพร้อมทั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1856) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นสอดคล้องกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า เมืองนครราชสีมาที่นั่นอภัยพิบัติ พังทลายที่จะไปมากับกรุงเพทฯ ก็ลำบาก จึงไม่เหมาะสมจะเป็นราชธานี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระลึกถึงพระเส-

พระราชดำริลงสมเด็จพร หมายเดิมหาราชแห่งสร้างเมืองชลบุรี เพื่อป้องกันชาวตะวันตก
เหมือนกัน จึงโปรด ฯ ให้สร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ขึ้น แลพระบาทสมเด็จพระ
เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้เขาออกแขวงเมืองสระบุรีมากกว่า โฉมสร้างบ่อนไว้ที่เขา-
คอกไทรลำ "บ้านสีหา" ซึ่งเป็นที่ประทับในขณะของพระองค์

ที่ประหาร ณ อ่างศิลา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า
ที่ชายทะเลตำบลอ่างศิลาแขวงเมืองชลบุรี กับที่เขาสามมุขซึ่งอยู่ข้างโคกตำบลอ่างศิลานั้นมี
อากาศดี สมควรสร้างที่เสด็จประทับขึ้น จึงโปรด ฯ ให้สร้างพลับพลาไว้ทั้งสองแห่ง ต่อมา
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหมสร้างตึกอาศัสนานหลังใหญ่ขึ้นหลังหนึ่ง และเจ้า-
พระยาพิพากรวงศ์ ฯ สร้างตึกอาศัสนานหลังเล็กขึ้นอีกหลังหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อให้นักปราชญ์
ศึกษาวิชาความรู้เป็นการถาวร

พระนครปฐมเมืองนครไชยศรี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ โดยเจ้าพระยาพิพากรวงศ์เป็นแม่กอง กรมขุนราชสีหวิ-
กรมเป็นนายช่าง ในคราวเดียวกันนั้นโปรด ฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นทางด้านตะวันตก
ของพระปฐมเจดีย์แห่งหนึ่งสำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จออกไปนมัสการพระปฐมเจดีย์
เหมือนอย่างวังซึ่งพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่าทรงสร้างไว้ที่พระสุทนต์บาท แล้วพระราชทาน
นามว่าพระนครปฐม ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5
ได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังนี้หลายครั้งในสมัยก่อนสร้างทางรถไฟ

พระนครคีรีเมืองเพชรบุรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรด ฯ
ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กอง จมื่นราชามาตย์ (ทอม บุนนาค) ซึ่งขณะนั้นได้เลื่อน
ขึ้นเป็นพระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ตำแหน่งปลัดเมืองเพชรบุรี เป็นนายช่าง สร้างพระราชวัง
ขึ้นตอนเวลาหาสมณะซึ่งมีสามยอด ยอดเหนือโปรด ฯ ให้สร้างพระเจดีย์วิหาร ยอดกลาง
ซึ่งมีพระเจดีย์อยู่แลวัดโปรด ฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ ส่วนยอดรางใต้โปรด ฯ ให้สร้างพระ-
ราชวัง ลาวกรก่อสร้างครั้งนั้นทำขึ้นอย่างถาวรโดยใช้เครื่องอิฐปูน แล้วพระราชทานนาม
เรียกขานกันว่า "พระนครคีรี" ส่วนเขามหาสมณะนั้นพระราชทานนามใหม่ว่า "เขามหา-
สุวรรณค"

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับพระเพ็ชรพิไชยภักดีผู้คุมงานสร้างถนนใหญ่ตั้งแต่เชิงเขามหาสวรรค์ลงมาถึงหน้าพระราชนันทานามว่าถนนราชวิถี และสร้างสะพานข้ามคลองอิฐถ้ำปูนสะพานหนึ่ง สร้างกักแถวริมถนนตลาดเมืองเพชรบุรีขึ้นสองแถว แล้วสร้างถนนตั้งแคเชิงเขามหาสวรรค์ไปถึงเขาหลวงสายหนึ่ง และถนนขวางตั้งแคถนนราชวิถีมาถึงถนนเขาน้ำใสอิฐถ้ำสายหนึ่ง มีการสร้างประปาโดยใ้เครื่องสูบน้ำขึ้นถึงพื้ริมลำน้ำ ผังท่อใ้ไหลไปลงวางที่เชิงเขา แล้วใ้คนตักน้ำขึ้นไปจนพระนครคีรี

เมื่อสร้างพระนครคีรีเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับหลายครั้ง มีเจ้านายและข้าราชการ ตามเสด็จเสมอ เสนาบดีเวลานั้นจึงสร้างตึกที่พักขึ้นริมน้ำ เช่นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์ และพระยามนตรีสุริยวงศ์ (จุม) แดงศรีบุญนนาค เป็นต้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จไปประทับที่พระนครคีรีหลายครั้ง และโปรด ฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระนครคีรีสำหรับรับแขกเมืองที่เ็นเจ้านายชาวต่างประเทศด้วย

2.4 งานเศรษฐกิจ งานเศรษฐกิจในส่วนที่เสนาบดีศรีบุญนนาคเข้าไปมีบทบาทคือการสร้างโรงพยาบาลเพื่อลิดเลิมเหรียญกษาปณ์และเหรียญตามแบบอารยประเทศ ทั้งนี้เกี่ยวข้องกับการค้าขายกับประเทศต่าง ๆ เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว บรรดาพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมาขอแลกเงินบาทจากรัฐบาล แต่พระคลังมหาสมบัติทำเงินหลกด้วยวิธีแบบเก่าโดยลกดึงเงิน คนไทยไม่ยอมรับเงินเหรียญดอลลาร์ของฝรั่ง ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ประทับที่พระนครคีรีในแต่รัชสมัยนั้นประชาชนก็ยังไม่ได้ใช้ถัก ดังนั้นเมื่อราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษครั้งแรกโดยมีพระยามนตรีสุริยวงศ์ (จุม บุญนาค) เป็นหัวหน้าคณะเมื่อ พ.ศ. 2400 (ค.ศ. 1857) จึงโปรด ฯ ให้ซื้อเครื่องจักรมาสร้างโรงพยาบาลด้วยเงินเหรียญใ้ได้รวดเร็วขึ้นด้วย เมื่อคณะทูตกลับมาประเทศสยามพร้อมด้วยเครื่องจักรดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างโรงเครื่อง-

จักรขึ้นที่หน้าพระคลังมหาสมบัติซึ่งเคยเป็นที่ทำเงินพลวงแลกกรม อยู่ตรงมุมถนนออกประตูสุวรรณภูมิมาทางตะวันตก แล้วพระราชทานนามว่า โรงกระดาษเงินสีหาร (ปัจจุบันนี้เป็นกรมธนารักษ์) โรงกระดาษนี้ใช้ทำเงินเหรียญบาทเงินสีเงิน และเงินเฟื้องจำหน่ายแทนเงินพลวง แล้วทำของมงคล ซีก และเสี้ยว กับอิฐตะกั่วไว้ทดแทนนี้ ทั้งนี้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) เป็นต้นมา เหรียญเงินที่ผลิตจากโรงกระดาษนี้เรียกว่า "เงินแป" มีตราวงกุญแจบัตรสองข้าง อีกด้านหนึ่งมีตราวงแปออกอยู่ในวงจักร ดังแต่นั้นมาการผลิตเงินเหรียญตราเร็วขึ้น การเงินก็หมุนเวียนคล่องตัวตามไปด้วย

2.5 ความกตัญญูธรรม เมื่อวันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865) หลวงพิชัยวารี (หนู) ทำเรื่องราวขึ้นทูลเกล้าฯ ทูลว่าโทษพระยาสมปิตยาธิบาล (นาก) จมื่นราชนาครา (เลียง) ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเบิกจ่ายเหล็กโค่นพระราชมหารักษ์ของหลวงปีหนึ่งเป็นเงินถึง 5 พันซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงมีพระบรมราชโองการให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็น "ตราลาการ" (ตุลาการ) จ้างให้เลิกความจริง "ตราลาการ" นี้เรียกบัญชีฎีกาพระคลังในขวาสอบค้นบัญชีพระคลังมหาสมบัติ ก็ใจความว่าเจ้าพนักงานทั้งสองฉ้อพระราชมหารักษ์จริง ท่านสมุหพระกลาโหม คือเจ้าพระยาสุริยวงษ์เห็นว่าพระยาสมปิตยาธิบาลและจมื่นราชนาครามีความผิดมาก จึงกราบทูลให้ทรงทราบ ก็โปรดฯ ให้ปลดออกทั้งสองออกจากตำแหน่ง สั่งจำคุกไว้ พร้อมกับยกพิทักษ์เกาะเสีย และโปรดฯ ให้ปรับปรุงกิจการคลังกลาโหมเพื่อมิให้เกิดการฉ้อพระราชมหารักษ์ของหลวงได้อีก การจึงดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย

จะเห็นว่าในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 นี้ เสดมว่าแห่งนคร กรุงเทพมณฑลมีบทบาทในการพัฒนาบ้านเมืองอย่างมากมาย เช่นการคมนาคม มีการขุดคลอง สร้างถนน เป็นต้น ก็ทำให้การคมนาคมสะดวกเร็วยิ่งขึ้น เป็นผลให้การปกครองรัดกุมขึ้นด้วย กล่าวคือเมื่อถนนหนทางดีก็ทำให้การเดินทางไปสามสถานี่ต่าง ๆ สะดวก ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชดำเนินไปสามดินแดนต่าง ๆ เมื่อการคมนาคมได้รับการปรับปรุงก็ทำให้พระองค์เสด็จไปตามสถานที่ต่าง ๆ ได้สะดวกยิ่งขึ้น จึงทรง

ใกล้ชิดกับราษฎร เป็นผลให้ทรงทราบทุกข์สุขของชนชั้นกรรไกรยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ
 กัน เป็นแนวทางให้ทรงยกใช้การปกครองให้รัดกุมตามแบบอารยประเทศ การออกประกาศ
 ราชบัญญัติต่าง ๆ ของพระองค์สืบเนื่องมาจากปัจจัยข้อนี้ประการหนึ่ง อนึ่ง การพิเคราะห์ของ
 ทรงสร้างพระนครคีรีหรือที่ประทับตามต่างจังหวัดก็เพื่อจะเสวยใกล้ชิดกับอาณาประชาราษฎร
 ของพระองค์ และยังมีโรค ๆ ให้สร้างความสำเร็จในดินแดนเหล่านั้นด้วย เช่นนามที่
 สอนพระบรมราชโองการนี้ส่วนใหญ่คือเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง

การผ่านบุ๋มรุ่งการคมนาคมมีผลสะท้อนไปถึงทางเศรษฐกิจด้วย เพราะเมื่อมีบ้านเมือง
 มีถนนและล่าคลอง ก็ทำให้เกิดความเจริญในบริเวณนั้น ๆ ตามมากด้วย และเนื่องจากการ
 กสิกรรมก็รับการผ่านบุ๋มรุ่งโดยอาศัยล่าคลองที่ไหลผ่าน และยังมีถนนซึ่งใช้เป็นทางลำเลียง
 สินค้าอีกด้วย ทำให้รัฐบาลสามารถเก็บผลประโยชน์ เช่น ภาษีอากรต่าง ๆ เพิ่มขึ้นได้ และยังมี
 เป็นประโยชน์ในการป้องกันประเทศอีกด้วย เพราะคลองต่าง ๆ ที่ขุดขึ้นนั้นเปรียบ
 เสมือนคูเมืองไปในตัว เช่น คลองผดุงกรุงเกษม ฯลฯ

นอกจากนี้เสนาบดีตระกูลขุนนางยังบำรุงสถานการศาสนา สถาบันศรัทธา ความมั่งคั่ง
 ธรรม และเศรษฐกิจ ข้อที่น่าสังเกตคือเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางราชการดำเนินการต่าง ๆ
 ก็ล่อกันโดยไม่ขาดตอน เช่น การปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

3. กานการต่างประเศ

3.1 ความสัมพันธ์กับประเศตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโก
 สินทร์ที่ทรงดำเนินพระวิเทโธบายเนิการติดต่อดสัมพันธ์กับชนชาติตะวันตกอย่างกว้างขวาง
 ยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศอย่างมากมายแบบที่เรียกว่า
 "กลับหน้ามือเป็นหลังมือ" ทั้งนี้เนื่องจากตลอดระยะเวลาประมาณ 27 ปีที่ทรงครองสมบ
 เสด็จอยู่นั้น ได้ทรงติดตามข่าวการเคลื่อนไหวของมหาอำนาจตะวันตกอยู่ด้วยความ
 ห่วงใยอนาคตของกรุงสยาม ขณะนั้นบรรดาประเทศใกล้เคียงเมืองไทยกำลังถูกอิทธิพล

ของชาวตะวันตกถูกคุกคามอยู่ โดยเฉพาะการที่จีนซึ่งถือว่า เป็นประเทศยิ่งใหญ่ในทวีปเอเชีย
 ต้องพ่ายแพ้ต่ออังกฤษ ทั้งนี้ เพราะจีนพยายามกีดกันการค้าขายและไมยอมเปิดประเทศให้
 ต่อสัมพันธ์กับชาวตะวันตก ซึ่งก่อให้เกิดผลร้ายแก่จีนอย่างมาก โดยเฉพาะผลของสงคราม
 อฝิ่นซึ่งเกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2383 - พ.ศ. 2385 (ค.ศ. 1840 - 1842) จีน
 จำต้องยกมหาสัญญาทานกึ่งเอกราชให้แก่อังกฤษ เขาไม่มีอำนาจทางการเมือง และมีสิทธิ
 ครองเมืองหลายแห่งของจีน นอกจากนี้จีนยังต้องยกเกาะสองฝั่งในแก่งอังกฤษด้วย และ
 ใน พ.ศ. 2386 (ค.ศ. 1843) จีนต้องพ่ายความตกลงกับอังกฤษเพิ่มขึ้นอีก 2 ข้อ ซึ่งให้
 สิทธิพิเศษเพิ่มเติมแก่อังกฤษอันมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเมืองของประเทศต่าง ๆ ใน
 ทวีปเอเชียต่อมา คือ การปฏิบัติอย่างสมชาติที่ไค้กับอนุ เพราะหยิ่งและอำนาจสิทธิสภาพนอก-
 อาณาเขตของศาลกงสุล

ส่วนในบ้านเมืองไทย เมื่อประชาชนทราบข่าวการนำราชบัลลังก์ลาวของจีน คนไทย
 ส่วนมากเชื่อว่า โสเภสารของชาวจีนที่ว่า รัฐบาลจีนยอมมหาสัญญากับอังกฤษก็เพื่อจะตัดความร่า-
 ลาย แต่มีบุคคลสำคัญสามท่านไม่เพียงแต่เชื่อว่าจีนขายแต่อย่างราบคาบเท่านั้น แต่ยัง
 แน่ใจอีกด้วยว่าในเมื่อบริษัทและอิทธิพลตะวันตกกำลังจะเพิ่มพูนขึ้นในทวีปเอเชียนี้ บุคคล
 ทั้งสามคือ วชิรญาณภิกขุ เจ้าสำนักธรรมยุติกนิกายศรีธรรมรังสรรค์ และหลวงอิทธิญาณเวระ (ช่วง บุณ-
 นาค) ต่างก็พิจารณาเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่ชาวไทยควรจะเริ่มพยายามศึกษาหาความรู้
 เกี่ยวกับราวตะวันตกตลอดทั้งอาณาบริเวณตามแบบชาติตะวันตก เพื่อจะได้เตรียมตัวไว้รับ
 เหตุการณ์ในอนาคต ซึ่งจะเกิดขึ้นกับประเทศสยาม สำหรับวชิรญาณภิกขุนี้ทรงคัดสรรพระทัย
 แล้วที่จะเปลี่ยนนโยบายของประเทให้มีความมั่นคงปลอดภัยและให้บริบูรณ์รุ่งประเทศให้ทัน
 สมัยขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่ากรรพการที่พระองค์ไม่ได้ทรงราชสมบัติแต่แรก กลับนับว่าลุล่วงประ-
 โยชน์อย่างมหาศาลให้แก่ชาติไทย

เมื่อเซอร์ เจมส์ บรุก พุคอังกฤษต้องเดินทางกลับไปใน พ.ศ. 2394 (ค.ศ.
 1851) โดยประสมภพความล้มเหลวในการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญา ทำให้คนไทยในกรุงเทพฯ
 บางพวกคิดไปว่าในเมื่อบริษัท บรุก คงจะกลับมาจากฮ่องกงพร้อมด้วยจดเรื่อง ของอังกฤษ

เพื่อบังคับไทยให้ลงนามในสัญญาในได้ และประจวบกับสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 3 เสียก่อน และ
 กิติศัพท์ที่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ทรงนิยมในการคบค้าสมาคมกับฝรั่ง ทำให้องคมนตรี
 ไม่กล้าเป็นการรุนแรงกับไทย ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จขึ้น
 ทรงราชย์ในขณะที่ยังไทย เกิดกระแสมกระทั้งกับคณะทูตของเจมส์ บรุก พอล

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าในไม่ช้าอังกฤษจะคงส่ง
 คณะทูตเข้ามาในเมืองไทยอีก จึงทรงเตรียมการเพื่อป้องกันมิให้เกิดความยุ่งยากขึ้น และ
 เพื่อไม่ให้หลงเสียพระเกียรติยศที่จะต้องยอมจำนนต่อความกดขี่ของอังกฤษ แต่ขณะ
 เดียวกันก็ต้องเตรียมการขอปรนตามความต้องการของอังกฤษบ้าง ไม่เช่นนั้นก็จะเกิดผล
 ร้ายแรงเช่นเดียวกับพม่าและพม่า ฯลฯ ได้ประสพมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจึงตัดสินใจพระทัยทำการปฏิรูปบางสิ่งบางอย่างไว้วางหน้า ตามที่ได้ทรงทราบขอ
 มูลบางประการจากขอเสนอของบรุก ด้วยแนวพระทัยว่าคณะทูตชุดใหม่ของอังกฤษจะต้องหยิบ
 ยกเรื่องนั้น ๆ ขึ้นมาเจรจาอีก ในเวลาเดียวกันก็ทรงรีบเร่งเสริมสร้างพระราชอำนาจ
 ของพระองค์ในฐานะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ในดินแดนที่จะเผชิญหน้ากับทุกอังกฤษ
 บรุกได้รับคำสั่งใหม่ากรุงเพท ฯ ใน พ.ศ. 2394 หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงราชย์ ฯ ได้ไม่นาน พระองค์จึงทรงมีพระราชหัตถ์เสด็จไปถึงข้า
 หลวงใหญ่แห่งเมืองสิงคโปร์ ทรงขอให้อังกฤษมิให้ส่งทูตเข้ามากรุงเพท ฯ จนกว่าจะได้
 ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เสร็จเรียบร้อยแล้ว อิง
 ฤกษ์กับอวมฤตนิคม และภายในระยะเวลา 2 - 3 เดือนนั่นเอง พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงออกคำสั่งประกาศเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ต่าง ๆ หลายประการ เช่น
 เรื่องภาษีสินค้าขาเข้า ประเพณีการเข้าเฝ้า เป็นต้น การปฏิรูปเช่นนี้มีผลทำให้การ

¹ F.W Riggs, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, แปลจาก
 The Modernization of Siam and Burma, (Honolulu: East-West Center
 Press, 1966), โดยอมร โสภณนิเชษฐวงศ์ และเวกวิทย์ ๗ ถวาง (อนุสรณ์งานศพ
 หม่อมสาย ศรีวัช ๒ ฉุขุยา พระนคร 2512), หน้า 20.

เจรจาครั้งต่อมาคล้ายความตกลงและความคืบหน้าครึ่งกลาง

ในการส่งมอบมาคือต่อกับไทยนี้ รัฐบาลอังกฤษคงจะเข้าใจดีว่า การที่อังกฤษไม่ประสบความสำเร็จถึงที่สุดในการเจรจาทำสัญญากับรัฐบาลไทยในครั้งก่อน ๆ นั้น ขึ้นอยู่กับบทบาทของผู้รับมอบหมายมาเจรจา ตัวแทนของอังกฤษที่เคยเข้ามาอีกต่อกับไทย คือ จอห์น กรอเว็ค และเฮนรี เบอร์นี เป็นผู้ได้รับแต่งตั้งจากผู้นำเจรจาชาวจีนเคี้ยว ส่วนเซอร์ เจมส์ บรอด เป็นตัวแทนของรัฐบาลที่ว่าการกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษ ดังนั้น เพื่อจะให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสองติดต่อกัน รัฐบาลอังกฤษจึงจะส่งเซอร์ จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ซึ่งดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองฮ่องกงอยู่ในขณะนั้นเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี และขอทำสนธิสัญญาใหม่กับไทยในฐานะเป็นราชทูตไต่ถามการแล่งตั้งโดยตรงจากสมเด็จพระนางเจ้าวิจิตรวาทิ แห่งประเทศอังกฤษ เซอร์จอห์น บาวริง ได้มีจดหมายเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ขึ้นแจ้งว่าตนไต่ถามแล่งตั้งจากสมเด็จพระนางเจ้าแห่งอังกฤษได้เป็นราชทูตเข้ามา เนื่องจากในจดหมายของบาวริงมีทำที่ปรึกษาให้ไทยหาคนเกรงใจโดยทางอ้อม เช่น

“ เลี้ยวพละเส เมืองจีนมีเรือรบอยู่ในบังคับอังกฤษมาก เซอร์ จอห์น บาวริง จะเข้ามาเยี่ยมเยียนมิใช่จะมาไหนนานเมืองกันตกใจ เซอร์ จอห์น บาวริง จะเข้ามาเร็วหน่อยล่า ผ่านเสนาบดีก็เข้าไปอีก ไม่แล้วก็อย่าให้เป็นเหตุขัดขวางทางสัญญาไมตรีค้าขาย เพราะมันอย่าล่าถ้ารบรองโดยรักใจกัน ใจของเซอร์ จอห์น บาวริง ก็สมการกับบ้านเมืองใหญ่ แล้วในใจเซอร์ จอห์น บาวริง ไม่อยากจะทำกำลังว่าน่าใจใหญ่ใช่เลย...”¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงอันตรายอันจะเกิดจากความปรารถนาอันเกินของชาวตะวันตกยุคก่อนแล้ว เมื่อทรงทราบว่า เซอร์ จอห์น บาวริง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,

จะเป็นราชทูตเข้ามา จึงทรงทำการติดต่อกับบาวริง เป็นการส่วนตัวเองก่อน เพื่อให้เกิด
 ความเป็นไมตรีกันตั้งแต่นั้น ในกลางปี พ.ศ. 2397 (ค.ศ. 1854) พระองค์ทรงมีพระ
 ราชหัตถเลขาไปถึงเซอร์ จอห์น บาวริง และพระราชทานความเห็นไปว่า อังคณาจักรแห่ง
 ไศฝ่ายไทยทรายน้อย 5 เลื่อน ถอนจะส่งคณะทูตมา ทั้งนี้เพื่อจะไกล่เกลี่ยการถก
 คุยกับโตสมเก็ทริสไมโด ประชาชนยังมีหลายเชื้อชาติหวั่นกลัว ทั้งระเน้นการเมืองกับชาวจีน
 ซึ่งไม่เป็นมงคล เนื่องจากไม่ถอยมือเท้าหรือเวียดกลไฟขวางประเทศเข้ามาเมืองไทย ใน
 พระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันนั้น พระองค์ทรงขอรองให้เซอร์ จอห์น บาวริง ชี้แจงความ
 ประสงค์ของตน และพูลกลอนมายังพระองค์ เป็นการส่วนตัว

“เชื่อว่าราชเจ้าจะไกล่เกลี่ยการถกกับเสนาบดีของข้าพเจ้า และจะไต่ถามว่า
 มีข้อความใดในสนธิสัญญาที่เราเห็นถ้อยและไม่เห็นถ้อย ข้าพเจ้าจะจริงใจ
 ทานทราบถึงความประสงค์ของฝ่ายเราเช่นเดียวกัน วัตถุประสงค์เวลา
 ในการเจรจาไต่ถามเมื่อท่านไปถึงกรุงเทพฯ ฯ เดว”¹

ตกเดือนต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาอีก
 ฉบับหนึ่งแจ้งให้เซอร์ จอห์น บาวริง ทราบว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นที่พอใจ และรัฐบาลไทย
 พร้อมจะต้อนรับคณะทูตของบาวริง

ปรากฏว่าในการต้อนรับคณะทูตซึ่งมีความสำคัญยิ่งนี้ เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง
 หลายท่านได้มีบทบาทในการครั้งนี้ด้วยตั้งแต่เริ่มแรก จึงจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังเซอร์ จอห์น บาวริง เมื่อ พ.ศ.
 2398 (ค.ศ. 1855) ว่าด้วยเรื่องจัดคนรับรองเซอร์ จอห์น บาวริง ดังนี้

1

Abbot I. Koffat, *Mongkut : The King of Siam*, (Zthaca :
 Cornell University Press, 1961), p. 44.

วันที่ 3 เมษายน ค.ศ. 1855

มายังอุปการมีตรของข้าพเจ้า

เมื่อเช้านี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้ทราบแต่หนังสือของ พต. เจ้าพระยาศรี-
 สूरยวงศ์ ส.น.ก. อัครมหาเสนาธิบดี และราชประยูรอันสนิทในท้าวของข้าพเจ้า ซึ่ง
 ข้าพเจ้าได้ส่งลงไป "ปากน้ำ" เพื่อให้ไปคอนรับ พต. ท่านถึงปากแดงแม่น้ำของกรุงเรา
 ในเมื่อแรก พต. ท่านมาถึงนั้นบอกความให้ข้าพเจ้าทราบวาเรือไฟ "พระศกเลอ" ซึ่งพ
 พต. ท่านมานั้นได้มาเมือง "ปากน้ำ" แดยหาย 5 โมง เมื่อวานนี้แล้ว แลว่าในเมื่อ พต.
 ท่านจักได้พบกับตัวเจ้าพระยาศรีสूरยวงศ์ในเช้านี้ ประมาณเวลาสัก 5 โมงเช้านี้
 แลก็จะไล่หา พต. ท่านขึ้นมาโดยเรือ อันใดตกแดงไวแล้วเสร็จซึ่งข้าพเจ้าจะไล่ลงไป
 เพื่อแก่เกียรติยศของ พต. ท่าน ในกรณีที่ พต. ท่านจะเดินทางขึ้นมาสู่พระนครนั้น กับ
 ว่า พต. ท่านจะมาถึง ณ ที่สำนักใหม่ อันใดจักเตรียมไวแล้วเห็นในเย็นวันนี้ กรมเมื่อ
 ข้าพเจ้าได้ทราบวา พต. ท่านมาถึงแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้ขุนนางมหาดเล็ก 6 คน ถือบัง-
 ลือลายมือนี้มาเพื่อประจุดมริฐอง พต. ท่านโดยสกัดจากอารวะ ในเมื่อแรก พต. ท่านมา
 ถึง คนหนึ่งมีบัตรกำกับเป็นพระยาพรพงษ์พิพัฒน์ จางวางที่ 2 จางวางฝ่ายซ้ายแห่งเว
 มหาดเล็กทั้งสองตำแหน่ง เชื่อมกัน จาอกันกับอีกคนหนึ่งซึ่ง พต. เจ้าพระยาศรีสूरยวงศ์ผู้
 ที่ชายได้ให้ไปเยี่ยมเยือน พต. ท่านในเมื่อแรกเรือไฟเข้ามาถึงปากน้ำเมื่อเย็นวานนั้น
 ขุนนางผู้เป็นราชประยูรของข้าพเจ้าเหมือนกันกับ พต. เจ้าพระยาศรีสूरยวงศ์ ด้วยเป็น
 ซาคีสัมพันธ์กับพระราชวงศ์มนตรี กับอีกคนหนึ่งมีบัตรกำกับเป็นจมนัศวร เสด็จถึงที่ หัวน้ำ
 มหาดเล็กเวร 1 ใน 4 เวรนั้น มีบัตรกำกับเชื่อมกันกับพระนายไวยวรรณ บุตร พต. เจ้า
 พระยาศรีสूरยวงศ์ซึ่งได้ไปเยี่ยมเยือน พต. ท่านที่นอกสันดอน และที่ พต. ท่านได้เรียก-

รองเงาะและไก่ครึ่งหมากของข้าพเจ้าจากเขานั้น รุณนางคนที่ ๒ (คือจ่มสร พะ-
 ภัคดี) นี้ อันที่จริงเป็นปิยบุตรเขยธรรมของข้าพเจ้า มีคามารคาโกถวายแก่ข้าพเจ้าตั้งแต่
 เล็กยังเป็นทารกอยู่ และไก่เก็บโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้นโดยข้าพเจ้าเลี้ยงดูมา ข้าพเจ้าเคยส่ง
 ลงไปสิ่งใดไปครั้งหนึ่งแล้วตั้งแต่เมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเพียงเจ้านายอยู่ในกรุงนี้ ฉะนั้นเราจึง
 รู้จักกับเพื่อนของ พงศ ทาน คือ ทาน ว.จ. บัณฑิตเวอร์ช ก.บ. กับภรรยา กับทั้ง
 เพื่อนของข้าพเจ้าในเมืองพวนนั้นอีกหลายคน แลก่อนที่เมืองพวนนั้นเรียกชื่อเขาวัว "จึง
 นะโปเลียน" ก็วันมาคืนก็ได้ทอดตาเห็นเขากับบันดาศักดิ์ของเขาชื่อ "พระสมายสร พะ-
 ภัคดี" นั้น และเพื่อนของข้าพเจ้า นายพันเอก ว.จ. บัณฑิตเวอร์ชก็ยิงซองส่งจดหมาย
 ส่วนตัวของเขามาถึงจ่มสร พะภัคดีผ่านทางข้าพเจ้าอยู่เสมอ แม้ในขณะที่ข้าพเจ้า
 เสด็จถวายราชสมบัติแล้วนี้

ข้าพเจ้าขอส่งรุณนาง ๒ คนที่ไล่ออกนาม และได้พรอณามาแล้วนี้มายัง พงศ
 ทานเพื่อนมาคอนรัย พงศ ทานในนามของข้าพเจ้า ในเมื่อแรก พงศ ทานมาถึงพระนครนี้
 ด้วยรุณนางทั้ง ๒ นี้ เป็นที่โปรดปรานและจงรักภักดีของข้าพเจ้าเป็นที่สุดก็ทั้งเป็นที่ไว้วาง
 ใจของข้าพเจ้าด้วยยิ่งด้วย ข้าพเจ้ารถแนะนำเขาทั้งสองนี้มายัง พงศ ทาน แมว่า
 พงศ ทานจักต้องการสิ่งใดจากข้าพเจ้า ถ้าจักใครแรงกิจการวันใดแล้วข้าพเจ้า พงศ
 ทานไม่จำเป็นจะต้องเขียนจดหมายไปยังข้าพเจ้าบ่อย ๆ ไซ้ลำบาก สอให้พูดถาแจ้งถา
 บอกแก่รุณนางทั้ง ๒ นี้คนใดคนหนึ่งก็ได้ แลแล้วละสิ่งใดเขานำความทราบบังคมทูลแก่ข้าพ-
 เจ้าเถิด ถ้าถาบางเวลา พงศ ทานจักใคร เขียนหนังสือไปยังข้าพเจ้าแล้ว ก็ขอใ้ส่งไป
 กับเขาทั้งสองนี้พร้อมกันถาแกล่นเลี้ยงวิถีได้ เขาทั้งสองนี้จะได้เชื่อฟังถ้อยคำของ พงศ
 ทานเสมอไป และถาหากเขาแจ้งความใด ๆ ไร พงศ ทานทราบถาช่วยถาจากา ข้าพเจ้า
 ใดสิ่งใ้เขาแจ้งแก่ พงศ ทาน ถาใ้ปรีภิกษาหรือกับ พงศ ทานแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำ
 ถาด้วยความสัตย์ซื่อ ขอใ้ พงศ ทานเชื่อโดยปราศจากความสงสัยเถิดถาเป็นถ้อยคำถาเป็น
 คำสั่งของข้าพเจ้าเองดังนี้

จงเฝ้าข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าขอขึ้นบังคมเป็นนิมิตร์กับข้อสัตย์ของ พญา ทาน

(พระปรมาภิไธย) ส.พ. ป.ม. มงกุฎ
พระเจ้ากรุงสยาม

มี.ล. ข้าพเจ้าจะให้ขุนนางมหาดเล็กของข้าพเจ้าซึ่งกล่าวมาแล้วนั้นคนใดคนหนึ่ง
จากทั้งสองคนมาเยี่ยมเยือน พญา ทาน ณ ที่สำนักทุก ๆ วันตลอดเวลานี้ พญา ทานพักอยู่ใน
พระนครนี้

(พระปรมาภิไธย) ส.พ. ป.ม. มงกุฎ

มายัง พญา ทาน เซอร์ จอห์น บาวริง
ก., ลล.ค., และผู้มีอำนาจเต็ม
ฝ่ายสมเด็จพระนางเจ้ากรุงอังกฤษ
 ฯลฯ ฯลฯ

"1

¹ พระราชหัตถ์เลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยัง
เซอร์ จอห์น บาวริง, กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงแปล, อ้างถึงใน ทรงกรี อัจ-
อรุณ, "การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิศุลกากรนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัช-
สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต พ.ศ.
2502), หน้า 51 - 3.

เสนาบดีของตระกูลขุนนางที่มีชื่ออยู่ในพระราชสาส์นนี้ คือ เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์
ว่าที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง) พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (แยม) จางวางมหาดเล็ก และจมนั-
ไวยวรนารถ (วร) นอกจากนี้ยังมีขุนนางอีกคนหนึ่ง คือ จมนัสรพเพชร์ภักดี (เฟื่อง ต้นสกุล
เพ็ญกุล เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเป็นพระยามุขรรัตนราชพิศล จางวาง-
มหาดเล็ก ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นพระยาราชสุภาวดี และเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
บัญชาการกรมพระสุรัสวดี)

กษัตริย์ของเซอร์ จอห์น บาวริง เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 24 มีนาคม
พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855)

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
บันทึกไว้ว่า

“...สุภัคธา 1217 ปีเถาะ สัปตศกเป็นปีที่ 5 วันอาทิตย์เดือน 5 ขึ้น 7 ค่ำ
เซอร์ยอน ไบวริง ราชทูตนาย 1 มิสเตอร์ ฮารีปัท อูพทูตนาย 1 มิสเตอร์ยอน-
จาโร ไบวริง ศรีทูตนาย 1 รวม 3 นาย มาด้วยเรือกลไฟ ชื่อ สัสเสอล่า 1
ชื่อ รืออันล่า 1 ถึงปากน้ำเจ้าพระยาทอดอยู่นอกสันดอน... ไบรคเกอ้าไปรค-
กระหม่อมเฝ้าทูลเกล้าฯ เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์จึงไปรับเซอร์ยอน ไบวริงที่เมืองสมุทร-
ปราการ ๗ เดือน 5 ขึ้น 15 ค่ำ แล้วโดยังเป็นสลุดของแผ่นดิน 21 นัด ทั้งสอง-
ฝ่าย ทูลเกล้าฯ เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์จัดเรือกระบวนแห่ เสด็จลงไปแคว้นกรุงเทพฯ-
นคร 26 ค่ำ ส่งเซอร์ยอน ไบวริง ฮารีปัท ยอนจาโร ไบวริง กับสุนนางอังกฤษ
นายไพร่ 22 คน ขึ้นมาถึงกรุงเทพฯนคร เดือน 5 แรม 1 ค่ำ ขึ้นพักอยู่ที่ศรี-
บุญนาวัลประยูรวงศ์ ครั้นเวลาบ่ายค่ำมีไชเซอร์ยอน ไบวริง ขึ้นมาถึงกรุง-
แพมพานคร 23 ไร่เรือทอดหน้าป้อมป้องกันปัจจามิตร ย่อมเกิดปัจจามิตร และโดยัง
เป็นสลุดของแผ่นดิน 21 นัด อีกทั้งสองฝ่ายแล้วเลื่อนมาจอดที่หน้าตึกซัก...”¹

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,
หน้า 144.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดการต้อนรับคณะทูตของ
 เซอร์ จอห์น บาวริงคางสมเคียรตียศคามโรราชราชประเพณีอย่างกรังสมเคียรพระนารายณ์
 มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้นำ
 เรือคนรับราชทูตอังกฤษครั้งนั้นตั้งแควราชทูตมาถึงวันกลับออกไปถึง 18 ฉบับ ให้การ
 เตรียมรับรองมีจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โฉมทรงของเซอร์ จอห์น
 บาวริง ว่างมีเคียรตียศเต็มทีแล้ว ก็น่าจะสร้างความรื่นเริงใจให้แก่เซอร์ จอห์น บาว-
 ริง เป็นเบื้องต้น เพราะบาวริงคอยจับตาคู่หูที่ของฝ่ายไทยอยู่

“เซอร์จอห์น บาวริง ที่เขามานี้ก็ปรารถนาจะให้ไทยรับรองให้เกียรติสูงกว่า
 เมื่อยอน กรทเช็ค แล เฮนรี เบอรันี้ เป็นทูตของบุสำเร็จราชการหัวเมืองอินเดีย
 ของอังกฤษเข้ามาแกลก่อน เตรียมหาจดหมายเทศกรังสมเคียรพระนารายณ์รับราช-
 ทูตฝรั่งเศสเข้ามาไว้สอยทานการที่ไทยรับรองเมื่อเห็นว่าการรับรองเป็นท่านอง-
 เลียวกันก็พอใจ¹

เซอร์ จอห์น บาวริง ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่
 4 เมษายน พ.ศ. 2398 หลังจากนั้นก็เริ่มการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาที่ทำกันไว้ตั้งแต่ครั้ง
 เฮนรี เบอรันี้ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ตั้ง
 บุแทนไทย 5 คน ให้เป็นที่ปรึกษาอัญญาภิเษกเซอร์ จอห์น บาวริง คือ พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สมเด็จ-
 เจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้าพระยาถวัลย์วรางศ์ (ธวง บุนนาค) และ
 เจ้าพระยาบวรราชนิเทศกรมพล (เจ้า บุนนาค) ขณะนั้นท่านยังไม่ได้เป็นเจ้าพระยาภิธานกร-
 วรางศ์) จะเห็นได้ว่าในการเจรจากันครั้งนี้ซึ่งถือว่าเป็นครั้งสำคัญที่สุดที่เปลี่ยนแปลง “โฉมหน้า

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 29, อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป, (พิมพ์เป็น
 อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหิตธานุกร (ส่วน นวราช) ณ เมรุหน้าพลับพลา
 อิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส 20 เมษายน พ.ศ. 2507), หน้า 25.

ของประเทศสยามในกานต่าง ๆ เสนาบดีแห่งพระอุบลบุณนาคมีบทบาทในการเจรจาครั้งนี้ถึง 4 ท่าน

สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ปรากฏนามว่า สมเด็จพระเอกาทศธรรม

"การปรึกษาสัญญาคราวนี้ เมื่อพิจารณาจากเรื่องราวที่ปรากฏในจดหมาย เหตุเป็น การล่าอาณานิคมของอังกฤษในลาวทางแม่น้ำโขงและแม่น้ำเจ้าพระยาไว้เพื่อทำกับประเทศจีน เพื่อจะล่ากับประเทศอื่นในทวีปเอเชียได้เป็นของตนเองเสียก่อน ไม่ให้มาปรึกษาหา ความตกลง ความแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งเสมออัน- ฤกษ์วางหนังสือสัญญาเข้ามาแล้ว ยอมให้ไทยยกให้เขตผลความ ใจความอันเป็นข้อ สำคัญนั้น คือ ว่าช่วยอำนาจของกงสุลซึ่งจะให้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๓ ๓๑ สิทธิของคนในบังคับอังกฤษจะมาอยู่หรือมาค้าขายในเมืองไทย จะไม่คงอยู่ใน บังคับของรัฐบาลไทยเพียงใดข้อ ๑ แต่สองวันก่อนเขื่อนจะไม่ล่าอาณานิคมในการ ปรึกษาหาอีกข้อ ๑ ซึ่งว่าช่วยเรื่องเก็บภาษี เพราะอังกฤษในเลิกภาษีผูกขาด อย่างบิขชี้ข้อนี้ค้าย (ตลอดจนวิธีซื้อขายของพระคลังสินค้า) เปลี่ยนเป็นเก็บภาษี มีพิถักตามจำนวน (คือร้อยละเท่านั้นเท่านั้นในจำนวนสินค้า) และจำกัดอัตราภาษี ศุลกากร เช่น เก็บภาษีสินค้าเราตามราคาไม่แต่เพียงร้อยละ 3 เป็นต้น..."¹

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนวิธีแบบเก่า คือ เลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้า เป็นเก็บภาษีตามท้องอาชวะเช่นนั้น แต่คนไทยบางท่านได้แสดงการโต้แย้งอย่างรุนแรง เช่น สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทั้งสององค์ซึ่งเห็นว่าถ้าเลิกวิธีเก็บภาษีซึ่งเคยเป็นธรรมเนียมสืบมา นานแล้ว ก็จะทำให้ผลประโยชน์ของรัฐบาลลดน้อยลง นอกจากนี้ยังโต้แย้งอีกว่าการทำนา ในเมืองไทย โภคสารก็แต่พอเลี้ยงไพร่บ้านพลเมืองไม่เหลือคืด ถ้ายอมให้ชาวต่างประเทศ

¹ สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ปรากฏนามว่า สมเด็จพระเอกาทศธรรม, ประวัติสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมบรมนาคที่สุริย- วงศ์, หน้า 20 - 21.

มาซึ่งเราไปตามใจชอบ ก็จะเป็นเหตุให้เราถูกรอคอยมาก ถ้าประการหนึ่งถ้าหาหนังสือ
สัญญาอย่างอื่นแล้ว เมื่อมีฝรั่งเรามากาขายมากนั้นก็ถึงจะขายแข่งขันกับพวกขอค่าพื้นเมือง
ซึ่งก็จะพากันล้มจนเพราะฝรั่งมีทุนมากกว่า

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในชั้นแรกการปรึกษาจึงถึงขีด ได้มีการเจรจากันอยู่หลายครั้ง ใน
ที่สุดการเจรจาก็สำเร็จเรียบร้อยเมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 ทั้งนี้ก็โดยอาศัย
สัญญาของบุคคล 2 ท่าน คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาตรีสุริย-
วงศ์ ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์ราชันย์ ไม่ทรงเกี่ยวข้องกับ
กับการเจรจา ทั้งสิ้นเป็นเพราะทรงทรงใจสมเด็จพระเจ้าทั้งสององค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจทรงห้ามการเจรจาได้โดยตรง
เนื่องจากฐานะที่ทรงเป็นพระเจ้านครดิน ไต่ตกลงประทานกำหนดแนวเรื่องการเจรจา
ครั้งนั้น โดยผ่านทางเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ได้มีการประชุมในที่ประชุมชนหลวงมริกาสัญญา
ณ จวนสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นครั้ง ๆ ไป แต่เซอร์ จอห์น บาวริง ได้
ปรึกษารื้อเบี่ยงการส่วนตัวกับเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์แทบทุกวัน เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์
จึงเป็นผู้ประสานการเจรจาระหว่างผู้ตั้งถกกับสมเด็จพระเจ้าทั้งสององค์ ผ่านสว-
ามารถรับแรงกดดันใดอันที่ทั้งสองข้าง จะเห็นการสนับสนุนในการเจรจาหากความตกลง จึง
ตกลงกับเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ เซอร์ จอห์น บาวริง ได้เขียนว่า

"ความตกลงได้กระทำกันอย่างรวดเร็ว ข้าพเจ้าคิดว่าไม่มีใครเคยพบเห็นใน
ราชสำนักชาติเอเชียที่เห็นไปได้เช่นนั้น ส่วนมากก็เป็นเพราะความช่วยเหลือของ
ท่านสมุหพระกลาโหม (ฮวง บู่นาค) ที่จริงท่านมีราชการมากมายที่สุด ถึง
หมกมุ่นข้าราชการอยู่ตลอดเวลาทั้งกลางวันก็ยังคงทำอีกด้วย"¹

1
Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, (London:
Oxford University Press 1969), Vol. II, p. 304.

เพื่อให้เห็นลักษณะนิสัยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ในสายตาของชาวต่างประเทศ จึงขอยกเอาจดหมายแก่เซอร์ จอห์น บาวริง เขียนลงไว้เมื่อวันที่ 7 เมษายน ค.ศ. 2396 ว่า

"ท่าน (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ดูท่าไม่เป็นเจ้านายาวางยัด ก็เป็นคนรักบ้านเมืองจริง แลจะเห็นเจ้ามาษาหรือเป็นคนรักบ้านเมืองก็ตาม ต้องว่าเป็นผู้มี ความฉลาดดวงฤๅลล้าคนทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้ เป็นผู้มีกิริยาอัธยาศัยอย่าง ผู้ดี แลจะรู้จักพูดหยาบแก่การระเทศะ บุตรชายของท่านก็เช่นเดียวกัน (คือวร บุนนาค ขณะนั้นเป็นจมนไวยวรนาค) มีความกระตือรือร้นในการศึกษาเล่าเรียน และเป็นครูจกกันดีในหมู่พวกเรา"

และอีกแห่งหนึ่ง เซอร์ จอห์น บาวริง เขียนไว้เมื่อวันที่ 13 เมษายน ปีเดียวกัน นั้นว่า

"นิสัยของอิทธิมาเสนามดี (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า น่าสรรเสริญยิ่งนัก แมท่านเป็นคนมีเกียรติเยี่ยมอยู่ในสกุลสูงศักดิ์ซึ่งเป็นยอดอยู่ใน ประเทศ และเป็นผู้มีส่วนมากที่สุดในการที่โลธร เจ้าแผ่นดินพระของกษัตริย์ครอง- ราชสมบัติ ศักดิ์พระประสงคของพระราชาบุตรในพระเจ้าแผ่นดินพระของกษัตริย์ จะขึ้นเสวยราชย์ จนได้รับตำแหน่งอิทธิมาเสนามดีก็ ท่านยังกล่าวแก่ข้าพเจ้า หลายครั้งว่า ถ้าข้าพเจ้ามีความมุ่งหมายจะช่วยประเทศอันไร้พินความทุกข์ และ ช่วยบ้านเมืองให้พ้นจากความทุกข์ยากอาปรประโยชน์เป็นส่วนบุคคลแล้วก็จะช่วยข้าพเจ้า เหนื่อยคอย และถ้าหากข้าพเจ้าทำการสำเร็จ รือข้าพเจ้าก็จะเป็นที่ยกย่องต่อไปชั่ว- กาลนาน ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าทราบถึงความยากของต่าง ๆ โยไม่รักมีเงินทอง และบางครั้งก็พูดอย่างโกรธเกรี้ยว คือไปภายหน้าถ้าปรากฏว่าท่านมีใจจริง อย่างที่พูด ก็ควรยกย่องไว้ว่าท่านเป็นคนรักบ้านเมือง ผู้มีใจดีเลิศและฉลาดเฉียบ-

Sir John Bowring, *op.cit.*, Vol. II, pp. 282 - 3, ซึ่งถึงใน

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, ประจักษ์ศิลปาคม, ๒๓๙๖, หน้า ๒๓.

ตลอดที่สุดคนหนึ่งที่จะหาได้ในประเทศตะวันออก ท่านไม่เป็นคนกระตือรือร้นในเรื่อง
การเงิน ท่านกล่าวว่าเงินค่าไพร่พอใจ จึงใช้ด้วยเสียอย่างสุรุ่ยสุร่าย ท่านใ
้อธิบายให้ข้าพเจ้าทราบถึงความยากลำบากทั้งหมกในฐานะของท่าน บนความลำบาก
ยากเกี่ยวกับผู้ที่อยู่ในนคร ลอนดอน เกี่ยวกันก็ไม่ปกมือ การที่ประเทศสยามมีเรือค้า
ขายเป็นอันมากนั้นก็เพราะท่านผู้นี้¹

คำสรรเสริญของเซอร์ จอห์น บาวริง นี้แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
(ช่วง บุนนาค) เป็นผู้ที่มีปัญญาและความสามารถยอดเยี่ยม มีความคิดเห็นก้าวหน้าและใจ
เร็วเพื่อเมื่อแม่เมืองไปพบกับบรรดาข้าราชการในสมัยนั้น จมื่นไวยวรนาถ (วร) บุตร
ชายของท่านก็มีนิสัยใจคอดีด่างเดียวกัน แมว่าเซอร์ จอห์น บาวริง จะไม่คอยแน่ใจในตัว
ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าเป็นคนจริงใจหรือไม่เพราะได้คบมาด้วยกันในชั่วระยะเวลาสั้น
แต่ก็อดคะตุมเขยอผู้ลึกลับระลึกลับสาวของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ได้

ในการทำสนธิสัญญากันครั้งนั้น ฝ่ายไทยดำเนินตามพระบรมราชโบายในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ ความขอโทษซึ่งไทยเห็นว่าจะอังกฤษคงจะเอาใจจง
ได้ ไทยก็ยอมให้ไทยก็เพื่อแลกเอาข้อที่ไทยต้องการให้อังกฤษลดหย่อนผ่อนผันให้ ทั้งนี้เพื่อ
การทำหนังสือสัญญาเป็นไปโดยราบรื่น จะไม่เป็นการเปิดโอกาสให้ฝรั่งเอาค่าตั้งบังคับกับชน
ที่ใดกระทบกับจีนและพม่า และผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินการตามพระบรมราชโบาย
นั้น ก็คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั่นเอง ส่วนสมเด็จพระยาทั้ง 2 องค์นั้นก็ยังคงมีศักดิ์
ในพระมณเฑียรสถาน สำหรับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทและเจ้าพระยาอภัยภูธรราชการกรมษา
(เจ้า บุนนาค) ก็คงจะร่วมมือกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ในที่สุดการเจรจาได้ยุติลง มีการ
ลงนามในสนธิสัญญาฉบับใหม่ระหว่างไทยกับอังกฤษ เมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2398
(ค.ศ. 1855) โดยผู้แทนฝ่ายไทยทั้ง 5 ท่านคั้งก็ได้กล่าวนามมาแล้ว และผู้แทนฝ่ายรัฐ
บาลอังกฤษ คือ เซอร์ จอห์น บาวริง สนธิสัญญากันกล่าวไว้ใจความรวมทั้งสิ้น 21 ข้อ

1

Sir John Bowring, *Op.cit.*, Vol. II, p. 404.

แยกออกเป็นสัญญาทางการ เมือง 12 ข้อ สัญญาว่าความกฎหมาย 6 ข้อ และพิธีทักเส้าอีก 3 ข้อ¹

ระบอบความสำคัญของสนธิสัญญาในทำนองนี้ ได้เกิดการ เปลี่ยนแปลงในขามเมืองสยาม กล่าวคือ อังกฤษจะตั้งกงสุลมาประจำที่กรุงเทพฯ เพื่อระบอบความคุ้มครองการค้าขายของอังกฤษ ซึ่งจะได้รับเสรีภาพมากขึ้น และพยานาที่พิจารณาคดีชาวอังกฤษที่กระทำความผิดตามกฎหมายอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหนักพระทัยว่า กงสุลอังกฤษนั้นอาจจะไม่เป็นคนที่พระของกไปรล บาวริงพูดว่าผู้ที่จะรับแจ้งตั้งนั้นต้องเป็นผู้ที่พระของคพพร พระราชหฤทัยด้วย นอกจากนี้อังกฤษยังได้สิทธิพิเศษในทางกฎหมายในเมืองไทย คือ กงสุลอังกฤษมีสิทธิที่จะควบคุมผู้อยู่ในบังคับอังกฤษ (สมัยนั้นเรียกว่าสปีเยกต์) ทั้งที่เป็นฝรั่งและชาวเอเชีย หมายความว่า นายไทยต้องยอมให้อังกฤษมีอำนาจในทางกฎหมายในเมืองไทย โดยไม่อาจเข้าไปเกี่ยวข้องกับคนในบังคับอังกฤษได้ นอกจากนี้ไทยยังต้องยอมเก็บภาษี "ครอยซัคสาม" คือ ไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าของอังกฤษเกินร้อยละ 3 และโดยว่าต้องยอมให้อังกฤษ เขาสินค้าเป็นอันเป็นของที่รัฐบาลไทยเคยห้ามไว้เท่านั้นขายได้โดยไม่ต้องเสียภาษี และอีกประการหนึ่ง คือ ชาวอังกฤษมีสิทธิที่จะซื้อที่ดินได้ แต่ต้องอยู่ภายในเขตไม่ไกลกว่ากำแพงพระนคร 4 ไมล์⁽¹⁾ (200 เส้น)

การที่ไทยต้องยอมพาสสนธิสัญญาดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นภัยร้ายจริงประสพที่สำคัญ คือ เสียดินแดนเอกราชของประเทศและเพื่อมีอำนาจอธิปไตยในการปกครองภายใน (ไม่นับการปกครองคนในบังคับของอังกฤษและฝรั่งชาติอื่น ๆ ซึ่งเข้ามาพาสสนธิสัญญาในภายหลัง) โดยที่ฝรั่งไม่เสียมารยาทของกด้วย ถ้าไทยไม่ยอมโอนฉนวนฉนวนตามคำเรียกร้องของอังกฤษ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุครั้งต้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 66 - 7.

(1) ดูรายละเอียดในเรื่อง The Kingdom and People of Siam ของ Sir John Bowring

แล้ว ก็อาจต้องประสมชกาทกรรมเช่นเดียวกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง

เซอร์จอห์น บาวริง พอใจในความสำเร็จของการทำสนธิสัญญาครั้งนั้นมาก

“ข้าพเจ้าถูกขึ้นเกล้าว่ารู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการที่ข้าพเจ้าได้รับการยอมรับเป็นอย่างดี ทั้งยังได้รับความสะดวกทุกประการ ในการเจรจาทางการทูตของข้าพเจ้าใจเป็นผลสำเร็จรวดเร็ว ข้าพเจ้าได้แสดงความมั่นใจว่าสนธิสัญญานี้จะช่วยให้ระบอบประเทศสยามเป็นที่รู้จักกันยิ่งขึ้นในหมู่ประเทศตะวันตก และจะช่วยให้เกิดความมั่งคั่งถาวรให้แก่ประเทศคู่สัญญาทั้งสอง และแก่โลกอันไพศาลในที่สุด...”¹

คณะทูตของเซอร์ จอห์น บาวริง ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2398 และต่อมาในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1856) ได้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ฉบับนี้ หลังจากนั้นไทยก็ได้เปิดประเทศทำสนธิสัญญากับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกาที่ส่งทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ทำนองเดียวกับที่ทำกับอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2398

เมื่อทำสนธิสัญญากับเซอร์ จอห์น บาวริง เสร็จแล้ว ตระกูลมุนนาคก็ต้องประสมกับการสูญเสียที่ยิ่งใหญ่ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ มุนนาค) ซึ่งกำลังช่วยอยู่ด้วยขณะการเจรจาทำสนธิสัญญา และท่านถูกไม่เสียนี่ดั่งเขาข้างชาย ผลนั้นใหญ่เป็นพินชน อยู่มาก่อนหนึ่งถึงแก่จรัลย์ใน พ.ศ. 2398 นั้นเอง เมื่อมีอายุ 67 ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้ดำการเมรุขึ้นที่หน้าวัดประยูรวงศาวาส ใต้เชิงโลกสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ลงเรือแห่ไปขึ้นที่หน้าวัดประยูรวงศ์ฯ ทำการฉลอง 3 วัน 3 คืน แล้วพระราชทานเพลิงที่หน้าวัดนั้น เนื่องจากเห็นความประสงค์ของท่านดังนั้น

1

Sir John Bowring, *Op.cit.*, Vol. II, p. 309.

ต่อมาใน พ.ศ. 2399 ประธานาธิบดีแห่งกรีน ฟิลด์ แห่งสหรัฐอเมริกา
 ซึ่งดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่าง พ.ศ. 2395 - พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1852 - 1856) ได้
 ส่งนายเพนเรนต ฮาร์ริส (Townsend Harris) เป็นทูตเข้ามาเจริญไมตรีและขอทำสนธิ
 สัญญาใหม่กับไทย โดยได้เดินทางไปตามแบบสนธิสัญญาระหว่างไทยกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 ครั้ง
 นี้เสนาบดีนครหลวงขุนนางก็โกรวมมีหมายถวายอย่างเช่นเคย

จดหมายเหตุของฮาร์ริส เล่าเรื่องการเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ และการเจรจา
 ทำสนธิสัญญาไว้โดยละเอียด ฮาร์ริสต้องรออยู่บนเรือซานจาซินโต 2 วัน จนถึงวันอังคารที่
 15 เมษายน พ.ศ. 2399 ทางฝ่ายไทยจึงได้ส่งจมื่นไวยวรนาถ (วร ขุนนาค) พร้อมกับ
 หม่อมมัตตุน (Mattoon) มิชชันนารีอเมริกันลงไปต้อนรับ และมีเจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์
 สมุหพระกลาโหมร่วมไปถวายอย่างไมเป็นทางการ แต่ก็ไม่ได้จัดให้ทูตอเมริกันและคณะเดิน-
 ทางมายังกรุงเทพฯ ๓ วันที ฝ่ายอเมริกันสันนิษฐานว่าที่ไทยล่าช้าในเรื่องนี้เนื่องจากคณะ
 ทูตฝรั่งเศสกำลังเดินทางมาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทยเช่นเดียวกัน ประกอบกับนายแฮร์
 ี่ปาร์ก (Harry Parkes) ผู้แทนอังกฤษได้เดินทางมาถึงแล้วเพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญา
 ซึ่งเซอร์ จอห์น บาวริง โค้ชกับไทย ถ้าผู้แทนอังกฤษและฝรั่งเศสมาพบกับทูตอเมริกันก็
 อาจจะรวมกำลังกันเรียกร้องข้อสิทธิต่าง ๆ เพิ่มเติมถึงที่เซอร์ จอห์น บาวริง โค้ชเคยพูด
 แนะนำตกลงไว้ ดังนั้นฝ่ายไทยจึงไม่ปรารถนาให้นายแฮร์รี่ ปาร์ก พบกับฮาร์ริส จะให้ผู้แทน
 อังกฤษไปให้พบจากกรุงเทพฯ ๓ ก่อนที่จะได้เริ่มเจรจากับทูตอเมริกัน แต่ก็ไม่สำเร็จ หมอ
 มัตตุนอยู่กับฮาร์ริสที่เรือซานจาซินโตภายหลังที่จมื่นไวยวรนาถกลับไปแล้ว ฮาร์ริสได้รับ
 ประโยชน์จากการพบมิชชันนารีผู้แทน ไทย ได้ทราบถึงพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนนิสัยใจคอของ
 เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ หม่อมมัตตุนก็พอใจที่จะรับใช้ฮาร์ริสโดยทำหน้าที่ตามให้ ต่อมา
 นายแฮร์รี่ ปาร์ก ไปเขียนฮาร์ริสที่เรือซานจาซินโต และแจ้งเรื่องสนธิสัญญาให้ทราบ

วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2399 ฮาร์ริสและคณะได้ลงเรือกลไฟซึ่งทางการไทยส่ง
 ไปรับเพื่อเดินทางมายังกรุงเทพฯ ๓ จมื่นไวยวรนาถ (วร ขุนนาค) โค้ชต้อนรับที่ปากน้ำ

เจ้าพระยาวังวิงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลัง (ช่วง มุนนาค) เป็นหัวหน้าฝ่ายไทยในการต้อนรับฮาร์ดี เมื่อฮาร์ดีมาถึงกรุงเทพฯ เจ้าพระยาวังวิงศ์มหาโกษาธิบดีก็นำไปอยู่ที่พักรับรองแขกเมืองปากคลองมอญกรุงเทพฯ ไม่เข้าไปที่ที่ประทับแขกเมืองหน้าวัดประยุรวงศ์ เพราะพวกมิสเซอร์แอสรี ปาร์ก ชูนางอังกฤษยังพัวพันอยู่ จากนั้นฮาร์ดีได้เข้าพบเจ้าพระยาวังวิงศ์ฯ ซึ่งทำหน้าที่ในกรมท่าเกี่ยวกับการต่างประเทศด้วย ภายหลังที่โคสนทนาปราศรัยตามประเพณีโดยแล้ว ฮาร์ดีได้กล่าวถึงเรื่องการทำสนธิสัญญาโดยอาศัยสนธิสัญญาที่เซอร์จอห์น บาวริง โคห่าไว้มือที่หลวงเป็นหลัก เจ้าพระยาวังวิงศ์ฯ ตอบว่า "เราจะไม่ให้อะไรไปมากกว่าที่ได้ไว้แล้วในสนธิสัญญากับอังกฤษ เรื่องก็เขียนแล้วจนถึงขอบน้ำ และก็ไม่สามารถที่จะรับอะไรได้อีก"¹ การพบปะสนทนากันครั้งนี้ทำให้ฮาร์ดีมั่นใจว่าคงจะทำสัญญาได้เรียบร้อย แต่ก็ยังมีคำถามกังวลเกี่ยวกับชาวสยาม การเข้าถวายสาส์นอาจจะไม่เท่าเทียมกับเซอร์จอห์น บาวริง ซึ่งเป็นผู้แทนของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะไม่เสด็จออกมารับสาส์นของประธานาธิบดีอเมริกัน เจ้าพระยาวังวิงศ์มหาโกษาธิบดีชี้แจงว่า พระเจ้าแผ่นดินไทยจะไม่รับ ๓ โห่เราเฝ้าในตำหนักเกี่ยวกับเซอร์จอห์น บาวริง แต่ฮาร์ดีอยากใกล้ชิดอย่างเดียวกับเซอร์จอห์น บาวริง ที่ได้เข้าเฝ้าหลายครั้ง ทางการไทยตอบปฏิเสธด้วยเหตุผลว่า เซอร์จอห์น บาวริง นั้นได้เคยเขียนจดหมายโต้ตอบกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก่อน และพระองค์ไม่รับ ๓ อนุญาตให้เข้าเฝ้าเป็นการส่วนตัวของพระองค์ในฐานะที่เป็นเพื่อนเก่าไม่ใช่เป็นขุนนางจากนี้ เจ้าพระยาวังวิงศ์ฯ ยังแนะนำให้ฮาร์ดีเข้าเฝ้าพระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และพบเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง มุนนาค) ซึ่งฮาร์ดีก็ไปปฏิบัติตาม เจ้าพระยาวังวิงศ์ฯ ยังได้เสนอแนะว่า ไทยเป็นประเทศเล็ก สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นมิตรประเทศและมีอำนาจควรสัญญาว่า จะทำหน้าที่เป็นอนุญาโตตุลาการในกรณีข้อพิพาท

¹ รอง กษยามานนท์, "เพนนี เซนต์ ฮาร์ดี และเมืองไทย: มุมมองใหม่เพื่อถวายพระเกียรติแด่ลอร์ดพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นราชินีพงศักราชที่ ๒ พระธิดาของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว" หน้า 98.

สรรคระหวางไทยกับประเทศอื่น ๆ ฮาร์ริสคิดว่าสหรัฐอเมริกาได้เต็มใจที่จะพำนักที่คัง-
กลาวโดยถือว่าเป็นเกียรติอย่างสูงสุด

ในที่สุด วันที่ 1 พฤษภาคม ฮาร์ริสได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว ใ้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติเช่นเดียวกับที่ฝ่ายไทยได้ไปเฝ้าเซอร์ จอห์น บาวริง
และต่อมาวันที่ 2 พฤษภาคม ฮาร์ริสก็ยกโต๊ะเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่-
หัว เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็มาเข้าเฝ้าครั้งนั้นด้วย เช่น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
สยามไรภักตาม แมว่าฮาร์ริสได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาท-
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การเจรจาทำสนธิสัญญายังไม่ได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจัง
ด้วยเหตุว่ายังไม่ได้โปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งผู้แทนไทยเจรจากับทูตอเมริกัน ทว่าพระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าพระ-
ยาบรมมหาพิชัยญาติ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ เจ้าพระยาบวรวิงศ์มเสนาโกษาธิบดี และเจ้าพระ-
ยายมราช เป็นผู้แทนไทยในการเจรจามีการลงนามสนธิสัญญาระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา
ที่วังกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1856) สนธิ-
สัญญานี้มีด้วยกัน 3 ฉบับ แต่ละฉบับมีผู้ลงนาม 36 คน และประทับตรา 36 ดวง ใ้เวลา
3 วัน จึงแล้วเสร็จ หลังจากนั้น ฮาร์ริสจึงกราบถวายบังคมลากลับไป สนธิสัญญากับอเมริ-
กาลฉบับนี้ กองสุลตอเมริกาในกรุงเทพฯ ฯ ก็คือ มีลูน ได้เป็นผู้แทนกระทำสัตยาบัน เมื่อ พ.ศ.
2402 (ค.ศ. 1859)

หลังจากนี้ ประเทศต่าง ๆ คือ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เยอรมัน โปรตุเกส เนิ-
เซอร์แลนด์ และปรัสเซีย ก็ได้เข้ามาทำสนธิสัญญาแบบเดียวกับที่ไทยทำกับอังกฤษและ
อเมริกัน ใน พ.ศ. 2398 และ พ.ศ. 2399 ตามลำดับ และเมื่อต้นเดือนกันยายนที่ 5
ชาติต่าง ๆ ได้เข้ามาทำสนธิสัญญาแบบเดียวกับนี้อีก เช่น นอร์เวย์ สวีเดน เม็กซิกัน
และอิตาลี ฯลฯ เสนาบดีของกรุงสุลตุนนาก็มีบทบาทร่วมด้วยในการเจรจาส่วนใหญ่ใน
ฐานะผู้แทนไทย

อาจสรุปได้ว่าสนธิสัญญาที่ไทยทำกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกา ในสมัย รัชกาลที่ 4 และ รัชกาลที่ 5 โดยยึดถือเอาสนธิสัญญาที่ไทยทำกับเซอร์ จอห์น บาวริง ใน พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) ไว้เป็นแบบฉบับนั้น เมื่อพิจารณาจากแล้วจะเห็นว่า เป็นสนธิสัญญาไม่เสมอภาค (Unequal Treaties) โดยคงเป็นฝ่ายเสียเปรียบ แต่อย่างไรก็ดี สนธิสัญญาที่ทำในขณะนั้น นับว่าเป็นผลจากที่ไทยได้พยายามเจรจาอย่างดีที่สุดแล้ว

กล่าวได้ว่าผลของสนธิสัญญากับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 เป็นจุดเริ่มต้นสมัยแห่งอิทธิพลของชาวตะวันตกในประเทศไทย และนับตั้งแต่บัดนั้นมาชาวยุโรปและชาวอเมริกันก็เริ่มมาติดต่อค้าขายกับไทยมากขึ้นตามลำดับ

ใน พ.ศ. 2400 (ค.ศ. 1857) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระมหากษัตริย์แห่งอังกฤษและพระมหากษัตริย์แห่งฝรั่งเศสซึ่งเป็นประเทศใหญ่ยังทรงยินดีตั้งราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาเป็นทางพระราชไมตรีด้วย ฝ่ายไทยก็ควรที่จะตั้งราชทูตออกไปค้ำประกันความหมายบ้างจึงจะสมควร ทางพระราชไมตรีจะได้สนิทยิ่ง ๆ ขึ้นไป ครั้นจะขอเรือให้ทูตออกไปตามลำพังก็จะเสียเงินมาก จึงปรึกษากับกงสุลอังกฤษและกงสุลฝรั่งเศสว่า "ที่กรุงจะตั้งทูตออกไปกรุงอังกฤษ กรุงฝรั่งเศสบ้าง จะขอตั้งกำลังใดบ้างในเข้ามารับจะได้อหรือไม่ได้"¹ กงสุลก็มีหนังสือแจ้งความออกไปถึงรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศซึ่งตอบเข้ามาว่า "รัฐบาลยอมจะให้เรือรบเข้ามารับ ถ้าทูตออกไปแล้วก็จะรับรองอย่างแข็งแรงให้สมพระเกียรติยศ รัฐบาลอังกฤษได้ส่งเรือกำปั่นรบเข้ามารับหมู่ไทย 1 ลำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูต จมื่นสรรเพชภักดีเป็นอุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์เป็นตรีทูต เสด็จพระราชสาสน์และเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียเจริญทางพระราชไมตรีต่อชนแคว้นอังกฤษใน พ.ศ. 2400 นั้น โดยออกจากกรุงเทพฯ ฯ วันที่ 24

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 90.

กรกฎาคม ในขณะทูตไปอังกฤษครั้งนั้นมีสมาชิกแห่งตระกูลขุนนางหลายคน คือ พระยา-
มนตรีสุริยวงศ์ (อุม) เป็นราชทูต จมื่นราชามาตย์ (ทวม) เป็นผู้กำกับเครื่องราชบรรพชา-
การ⁽¹⁾ นายเทศ ขุนนาค (ต่อมาคือเจ้าพระยาสุรสีห์พิรุณหิศในรัชกาลที่ 5) อายุ 17 ปี
และนายทศ ขุนนาค มุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ อายุ 16 ปี เดินทางไปครั้งนี้เพื่อทำการ
ศึกษาทั้งสองคน นอกจากนี้ยังมีคนของเจ้าพระยาสุรสีห์พิรุณหิศ (ช่วง ขุนนาค) ออกไปด้วย
คือ ขุนจร เจนทะเล (อุม) ถึงล่วงหน้าที่เป็นล่ามของราชทูตเดินทางไปเพื่อเรียนวิชาเดิน-
เรือในยุโรป เมื่อนายเทศกับนายทศ ขุนนาค ถึงอังกฤษ ราชทูตใกล้ชิดให้รัฐบาลอังกฤษ
จัดหาที่เล่าเรียนให้ แต่อย่างไรก็ตามเมื่อทุกคนกลับมาเมืองไทย นักเรียนทั้งสองก็กลับเจ้า-
มาด้วย

ในข้อความว่า ๓ วันศุกร์ เดือน 9 ขึ้น 3 ค่ำ จุลศักราช 1219 ปีมะเส็ง นพทก
(พ.ศ. 2400) เวลาบ่าย 5 โมงเศษ พระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูต จมื่นสร-
เพชภักดีอุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ศรีทูต หม่อมราโชทัยลาม จมื่นราชามาตย์ นาย-
พิจารณสรพรหิจ บุกำกับเครื่องมงคลราชบรรพชาการพร้อมกันในพระบรมมหาราชวัง
เชิญพระราชาสำนักขึ้นใส่พระยานุมากแห่ไปทำพระ แล้วเชิญลงเรือพระที่นั่งชลนิมาน-
ไชย ล่องลงไปเมืองสมุทรปราการ...

(1) เครื่องราชบรรพชาการและสิ่งของพระราชทานของฝ่ายพระบรมมหาราชวัง
และฝ่ายพระบวรราชวังจำนวนมาก (ดูรายละเอียดตอนท้ายของประชุมพงศาวดาร ภาคที่
29)

นอกจากนี้ล่องเรือลามาเรณคอนยังได้สิ่งของจากผู้แทนฝ่ายรัฐบาลไทย คือ กรมหลวง-
วงศาธิราชสนิท โถพระทานหอยคร่าพอง 1 ถัง เจ้าพระยาสุรสีห์พิรุณหิศ 1 ถัง
เจ้าพระยาวิวัฒน์ 1 โถพิมพ์ขุนวิธุม 1 ซีน และที่ซาดกาไหลของประดับพลอย 1 ชิ้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ส่ง
 คณะราชทูตถึงเรือรบอังกฤษ ซึ่งเป็นเรือกลไฟที่พระนางเจ้าวิคตอเรียส่งมารับ
 ...”¹

ทูตไทยคณะนี้ได้รับการต้อนรับจากชาวอังกฤษว่า

“เรื่องทริยาที่ไทยมอบกลานเข้าเผ่ากวัน หนึ่งสี่พันสองอังกฤษพากันสรร เสริฐ
 ทุกฉบับว่าราชทูตไทยมีวิชาดี ชื่อตรง เคยเคารพนอบเจ้านายของคนอย่างไร
 เมื่อมาเผ่ากวันก็เคารพนอบต่อกวัน เหมือนกับเจ้านายของคน...”²

คณะราชทูตของพระยามนตรีสุริยวงศ์ (จุม บุณนาค) ที่ไปอังกฤษครั้งนี้ได้ไปคูโรง-
 กระทบของอังกฤษ และไปเยี่ยมแอร์ ปาร์ก ซึ่งเคยเป็นทูตของอังกฤษเดินทางมายังไทย
 เพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญา ภายหลังได้เป็นเซอร์ แอร์ ปาร์ก เมื่อคณะราชทูตกลับมา
 เมืองไทย รัฐบาลอังกฤษได้ให้เครื่องพิมพ์เงิน เหรียญ เพื่อนำเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้คณะราชทูตไทยยังได้ซื้อเครื่องจักรที่เมืองเบอร์มิงแฮม
 มาด้วย และได้เข้ามาตั้งโรงกระทบเป็นครั้งแรกในประเทศไทยสยามดังกล่าวมาแล้ว

หนึ่ง เมื่อคณะราชทูตไทยของพระยามนตรีสุริยวงศ์กลับมาถึงประเทศสยาม เซอร์
 รอนัลด์ จอมเบ็ค (Sir Robert Schomburgk) กงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ ได้มีใบบอก
 ไปยังกระทรวงกลางประเทศที่กรุงลอนดอน เรื่องราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้วว่า
 ยังมีการรับพระราชสาส์นและเสด็จอภริยานายเรือรบอังกฤษที่มาส่งทูตคราวนี้ มีเนื้อความ
 ดังนี้

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 29, “อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรปกับจุดหมาย-
 เหตุของหมอมราโชทัย (มรจ. กระจาย) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ 4
 เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2400; หน้า 37.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 29, ความแพร่ก, หน้า 77.

“ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพฯ ๓ วันศุกร์ เดือน 7 ขึ้น 9 ค่ำ รุ่งขึ้นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาท้าวสุริยวงษ์ และเจ้าพระยาธรรมาธิราชโกษาธิบดีแจ้งความแก่เซอร์ รอยเบ็ค จอมเบ็ค ว่าจะไม่รอด ฯ ให้เรือไฟหลวงลงไปรับพระราชาสาส์น ซึ่งสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียมีต่อบุ แต่เรือรบอังกฤษเข้ามาจนเมืองสมุทรปราการ แล้วจึงเรือหนึ่งเอกไชยกับเรือกระสวยลงไปรับพระราชาสาส์น แลขึ้นมาจากเมืองสมุทรปราการจนถึงกรุงเทพฯ (1)

วันจันทร์... เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเรือไฟจักรท้ายซึ่งเจ้าพระยาท้าวสุริยวงษ์ต่อใหม่ออกจากกรุงเทพฯ ฯ ไปถึงเรือรบอังกฤษ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ออกรับพวกอังกฤษเป็นการเดิมยกที่ระพีหนึ่งอมรินทร์วินิจัย

ในเวลาทีพวกนายเรือรบเข้ามาพักอยู่ที่กรุงเทพฯ ฯ ปรากฏว่าเจ้าพระยาท้าวสุริยวงษ์มีการเลี้ยงเวลาค่ำ แลว่ามีละคอนใหญ่กันหนึ่ง เจ้าพระยาธรรมาธิราชโกษาธิบดีมีการเลี้ยงเวลาค่ำ แลว่ามีโหรให้ซึ่งกันหนึ่ง พวกนายทหารเรือรบกลับไปวันพฤหัสบดี เดือน 7 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก จุลศักราช 1220 พ.ศ. 2401 (ค.ศ. 1858)”¹

สำหรับความสัมพันธ์กับประเทศฝรั่งเศษนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรด ฯ ให้พระยาท้าวสุริยวงษ์กับพระยาธรรมาธิราชโกษาธิบดี (แพ บุนนาค) เป็นราชทูต จมื่นไวย-

(1) แสดงให้เห็นว่าประเพณีฝรั่งกับประเพณีไทย คือ ในเรื่องพระราชาสาส์นผิดกันอย่างไร ในสมัยนี้แท้จริงพระราชาสาส์นที่สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียมีต่อบุให้ราชทูตไทยมาจากกรุงลอนดอน แต่ประเพณีไทยถือว่าต้องให้คนมารับพระราชาสาส์น เป็นพระเกียรติยศ หูจึงมอบพระราชาสาส์นไว้ในเรืออังกฤษที่มาส่ง เพราะจะต้องลงไปให้คนรับพระราชาสาส์นตามประเพณีไทย

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 29, เรื่องเดิม, หน้า 130 - 132.

วรรณาด (วร บุนนาค) เป็นอุปทูต และพระธงควีชีวิต⁽¹⁾ (จอน บุนนาค) เป็นศรีทูต
เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าแผ่นดินที่ 3 จักรพรรดิ-
ฝรั่งเศสเพื่อเจริญทางพระราชไมตรีคอบแทนพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ.
2404 (ค.ศ. 1861)

บุคคลของพระยาภักดีพิพัฒน์ ๗ เดินทางกลับมาถึงกรุงเทพฯ ๗ ด้วยเรือกำปั่นรบของ
ฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2404 และเรื่องราวของราชทูตไทยไปประเทศ-
ฝรั่งเศสครั้งนี้ พระธงควีชีวิต ศรีทูตได้เขียนจดหมายเหตุไฉน สมเด็จพระยาอำมาตยา
นุกาพรังวิจารณ์จดหมายเหตุของพระธงควีชีวิตว่า

"พระธงควีชีวิตผู้แจ้งจดหมายเหตุเรื่องมีชื่อจอน บุนนาค เป็นบุตรสมเด็จเจ้า-
พระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ถอดมาได้เริ่มที่พระพรหมนิมิตในรัชกาลที่ 5 กระ-
บวณที่ต่งจกหมายเหตุเรื่องนี่ตั้งใจจะแต่งให้เป็นกัณฑ์จดหมายเหตุของหม่อมราโช-
ทัยซึ่งแต่งครั้งราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ถ้าวาโดยทางวรรณคดีอันที่พระ-
ธงควีชีวิตมิได้เป็นกวีเหมือนเช่นหม่อมราโชทัย กระบวณเรียงความสำนวนไม่กั-
กัน แต่ควรชมความอุทิศสาธุที่ได้เรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวปรากฏอยู่..."¹

(1) พระธงควีชีวิต ชื่อว่า จอน (หรือจร) เป็นบุตรของสมเด็จเจ้าพระยาบรม-
มหาประยูรวงศ์ (คึก บุนนาค) กับหม่อมกอนทอง เกิดในแผ่นดินรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ.
2379 ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นหลวงซีกภูบาล นายเวรมหาดเล็ก แล้วเป็นจมนมหาดเล็กหัว-
หมื่น ฝ่ายพระยาราชวังส ถอดมาเป็นพระธงควีชีวิต เจ้ากรมตำรวจฝ่ายพระยาราชวังส ใน
แผ่นดินรัชกาลที่ 5 เป็นพระพรหมนิมิต เจ้ากรมตำรวจฝ่ายพระยาราชวังส ๗ แล้วออก
จากตำแหน่ง ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2436 อายุได้ 58 ปี

¹ สมเด็จพระยาอำมาตยา นุกาพรังวิจารณ์, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 30, "วชิรนิยาย
เกี่ยวกับมรดกเหตุซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงแต่งราชทูตไปเจริญทาง
พระราชไมตรีกับราชสำนักเจ้าแผ่นดินในยุโรปฯ หน้า (5).

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเคยเป็นอุปทูตไปฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2404 เป็นราชทูตออกไปติดต่อกับรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2409 (ค.ศ. 1867) ทั้งนี้เนื่องจากไทยและฝรั่งเศสยังไม่สามารถทำความตกลงกันได้เกี่ยวกับสัญญาเรื่องเมืองเขมรและเรื่องการค้าสุรา นอกจากนี้เซอร์ซีแอมร์ โอแบเรต์ (Soubaret) กงสุลฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ประพฤติตนไม่เหมาะสมต่อรัฐบาลไทยด้วย

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริว่า ลำแม่น้ำโขง เขตแดนติดต่อกับเขมร ชวน เคี้ยวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่ไว้แล้ว ไทยก็ควรทำบ้าง¹ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ปฏิบัติราชการอยู่ที่ประเทศ-

ฝรั่งเศสนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชนานไปยังพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ด้วย

จดหมายมายังพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ราชทูต พระราชเสนา⁽¹⁾ อุปทูตให้ทราบ หนังสือของทนายที่ส่งลงมาวัน 6⁷/₅ คำนั้น ไก่มาถึงข้าพเจ้าเมื่อ ๓ วัน 4⁶/₇ คำ ไต่ถามทราบแล้วความยินดี ฉะนั้นหนังสือฉบับเล็กให้ไต่มาถึงคุณศรีสุริยวงศ์⁽²⁾ ทานก็ไต่มาให้ราชเจ้าผู้ถวายแล้ว แลเมื่อภายหลังเมื่อถึงวันแอมเปรวเสด็จออกพุทธ-ศยามวัน 19⁶ คำ พระสยามธุวานุรักษ์ยกมาทางทะเลแควบ ถึงปอลคัคคีตลอดเกาะ-ลังกา เมื่อวันที่ 5¹/₆ คำ พวกปอลคัคคีก็ออกมาถึงเมืองสิงคโปร์ วัน 2⁹/₆ คำ หนังสือออกมาแต่สิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ วัน 4⁶/₇ คำแล้ว พร้อมกับหนังสือบอกของ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 183.

(1) คือเดช คฤหะเดช ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาราชเสนา แล้วเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

(2) เจ้าพระยาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม

ทานที่วางกองเนย แต่การที่พวกทานไล่เผ่าเอมเปรอด ถวายพระราชาแผ่นดินไค้ดั่งนี้
 ราชเจ้าก็เป็นสมัยใจอยู่แล้ว การจะไค้ดั่งประสงคฺฤาไมไค้ดั่งประสงคฺกั้สุดเค
 ญ์ญาเอมเปรอด ถ้าเอมเปรอดจะวาผิด ๆ ไปโงง ๆ ไป ซาพเจ้าเขาใจวา
 ความอายไมคฺคาญแก่ซาพเจ้า จะตวงเกอญุแก่เอมเปรอดเองเพราะเมืองเรา
 เป็นเมืองนอย จะรูทัวช่วยางไร แต่การที่ถูไปวากระไรก็แข็งแรมฉาวแล้ว
 โคร ๆ เขาก็รูทัวถึงความผิดเลียบของมินิสเตอร์ จะทำคามกงสุลโอบาเรตญุขงวา
 ญาให้รับหุสขามเพราะไปอีกธรรมเนียน ไมคฺโคบอกลงหนาไปขอโหยมรับก่อน
 ให้ห่าเวบเสีย ก็ความคิสนี้เป็นรูโงง ๆ นอกเรื่องส่วนานไทยเขาเรียกวาเอาสี-
 ข้างเขาคันเห็นจะถูกนิทานมาก เขาจึงดัดใจรับ ฝ่ายทานมุลลิกญุโหยทรวงเพพ
 ทานวิตกนั้ วาถึงรับหุสแล้วความคิจะไมจบ กรุงฝรั่งเศสจะไค้ญุรับสั่งเขามา
 เจรจาความ เมื่อนั้นกงสุลโอบาเรตจะเขาโหยทรวงถึงทางพาวุไป ฝ่ายสยาม
 จะไค้ความลำบากมาก แต่ชาววาที่ปคันคานีเยลวินเซอร์⁽¹⁾ บอกมาวาไค้ยินฝรั่ง-
 เศสญุคั้กันว่า คอเวอนเมฝรั่งเศสจะมาเรียคคั้กงสุลโอบาเรตไค้คั้ไปก่อนสิ้น
 เดือนฉลคั้ศต เพราะเขารูวากงสุลโอบาเรตมาพำการเกินเขาซึ่งมา ลางคณา
 กงสุลโอบาเรตไปเพราะเจ็บคา ความนี้ถึงกรุงเพพ ๆ ก็ไค้ยินวา กงสุลโอบาเรต
 วาจะกลับไปในเดือนฉลคั้ศตเหมือนคัน แต่คั้ยวันนี้ซาพเจ้าคั้กงสุลโอบาเรตจะ
 อยูทัวที่คั้ยจะไมไค้ไป ถึงมีหุสมากก็จะหุคอะไรไมไค้ จะไมไค้เห็นไมไค้ยินเลย
 ซาพเจ้าคั้การจะเป็นอยางนี้ไป นิคคูลไมรู เพราะชลาเมืองไทยเป็นอยางนี้
 คนต่างประเทไค้รูเกะกะนั้ก็มาเป็น (กงสุล) อยางนี้มาหลายคนแล้ว จะวา
 ะไรสิ่งอะไรมาคั้วยราชการ ก็เห็นว่านั้สิ่งนั้จะไมถึงญุไรนั้ก็คั้เดือน ๘ กลาง
 เดือนทานก็จะกลับเสียบแล้ว นั้สิ่งนั้จะคั้คั้คั้มา ซาพเจ้าไมวาอะไรไปแล้ว

(1) คั้ปคันคานีเยล วินเซอร์ เป็นชาวฝรั่งเศสเขามาค้าขายอยู่ในกรุงเพพ ๆ รู
 ภาษาไทย ครั้งนั้นเขาใจวาเป็นลามาสำหรับตัวราชหุคคั้พรญาสุรวทไค้วยวิณ คอมาไค้ดั่ง
 หนั้ในกรุงเพพ ๆ มีชลาว่า ทางวินเซอร์

เป็นศกคณไปถามธรรมเนียม¹

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์อีกฉบับหนึ่ง ความว่า

หจกณมายมายังพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ราชทูต พระราชเสนาอุปทูตไทรราช
หนังสือของท่านสองฉบับ ๆ ที่ 11 ลงวันเสาร์ เดือน 7 ขึ้น 6 ก่ำ ตรงกับวัน
ที่ 8 ของเดือนยูน ฉบับที่ 12 ลงวันอาทิตย์ เดือน 2 ขึ้น 14 ก่ำ ตรงกับวันที่ 16
ของเดือนยูน กับโทรงสัญญา 2 ฉบับ ซึ่งท่านส่งมานั้น ได้มาถึงมือ ข้าฯ เมื่อวันที่
อังคาร เดือน 8 แรม 7 ก่ำ ตรงกับวันที่ 23 เดือนยูล ข้าฯ ได้อ่านทราบแล้ว
ด้วยความยินดีกับหนังสือฉบับหนึ่งของท่านที่กราบเรียนมาถึง อาณา สมุทพระกลา-
โหมนั้น ท่านก็ได้ให้ ข้าฯ กวดยแล้ว หนังสือพระราชเสนาฉบับหนึ่งมีมาถึงพระยา-
จางสนบที่นั้น อาณาสมุทนายก็ได้ให้ข้าฯ กวดยแล้ว ที่อาการกรมหมื่นมเหศวรทีว-
วิลาศ⁽¹⁾ นั้น หจกณทุกวันทุกเวลา บัดนี้สิ้นชีพแล้ว ลง วันพฤหัสบดี เดือน 8 แรม
9 ก่ำ เวลาเช้า 4 โมง ข้าฯ ก็คิดว่าจะได้ทำการศพให้ต้องสนามหลวงตรงต่อ
ปลายปี เดือน 3 เดือน 4 ข้าฯ เสียใจนักไม่สบายคิดจะน่วยไปต่าง ๆ แคว
กิริยาเรียบร้อย คนก็ศรัทธากันกลุ่มมุ่มรบถวนการต่าง ๆ ที่ทางอยู่มาถ กงสุลอ-

¹ ประวัติเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิง-
ศพคุณหญิงกลีบ ประสิทธิ์ชุกุมาร ณ เมรุวัดธาตุทอง 16 มีนาคม พ.ศ. 2513), หน้า 39-40.

(1) ในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 เชื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรง-
ผนวชนั้น พระองค์มีหม่อมเจ้าชายชุกเธอ 2 พระองค์ ประสูติจากเจ้าจอมมารคานฉิมซึ่งเป็น
ธิดาของพระอินทรอโถง โอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี หม่อมเจ้าชายองค์ใหญ่คือหม่อมเจ้า-
ชายนพวงศ์ ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ในรัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่น-
มเหศวรทีววิลาศเป็นต้นสกุลนพวงศ์

มาเรตโคเอกร ะมีเสมีค เณียบรรณการกรุงฝรัง เกศมามอนบีได้ ราชารแลลูกชาย
 จุฬาลงกรณบุตรราชารแล้วแคว้นจันทร เดือน ๘ แรม 6 ค่ำ แล้วว่าจะกลับไป ฉาย-
 พกนุรายปลอนจีนซึ่งราชารออกไปเมื่อเดือน 3 นั้น มีคนจับตัวโคธาระเช่นสัตย์โค
 บางแล้ว ฉายจีนตัวนาคเป็นคนคนฝันเดือนชายของพระษยามบูร⁽¹⁾ แล้วว่าเป็นหลาน
 จีนเก่าแก่งซึ่งพระษยามบูร ราชาราคังเป็นบุตราถการพหาคัด แล้วเป็นจีน
 เขารัตโรนัทกาหอลิก มีคนเฝ้าของเมืองจับตัวแลเครื่องมีอณูรูปพรหมโคเป็นแน
 เกียงไม้โค ชำระโคความจริงแล้ว พระษยามบูรแตกอนกัมภกร ะนิมาชวา วาถงสุด
 ออมาเรตเขานับถือสรร เสริฐในหลวงแลเจ้าจุฬาลงกรณมาก ไม่ยอมแก่ขุนนาง
 ผู้ใหญ่คอก วาถงนี่มาแตกอนเมือง ๆ ครังนี้ฉายจีนนุรายปลอนก็เข้าเดินทางกงสุด
 ออมาเรต ๆ กับเอาลูกเมียฉายนุรายไว้ในบ้านแล้วมีหนังสือมาขอโทษวาเป็นคน
 ตีศาสนาของเอมเปรวทำนุบำรุงทุกยานทุกเมืองทุกหนทุกแห่ง ขอให้เมียฉายนุราย
 ไปอยู่บ้านอย่าให้จับ แลขอให้ตั้งกฎหมายใหม่วา คนตีศาสนาของเอมเปรวต้องจับ
 โทษถึงตายอย่าให้สาเลียบให้เนรเทศไปเสียจากบ้านเมือง ความก็คนจะเป็นความ
 คติพระษยามบูรหาอย่างไรไม่ทราบ อยาตั้งเอาชวา คุยรชวาเป็นกนเรื่อตรงต่อ
 แผ่นดินแลบุชชธรรม พระษยามบูรราชารเลี้ยงมากจริง แต่เกี่ยวกนเรื่อขอยฉายเจกจีน
 มาก เป็นลูกศิษย์พอกชาเจาชาวนายถนนบ้านหมอสวรรคณินเก่า มั่งมีมากจนกำเริบ
 ใจ ไม่รูว่าจะคิดกับเจกจีนอย่างไร ราชารไม่เรื่อควย ถึงการที่มั่งคันทหาร ราชาร
 ก็อดคอดเสียแล้ว กลัวจะเป็นที่ทานทั้งม่วงสงไสยว่าจะเอากำลังหลวงไปสมทบ
 ฉายนุรายปลอนแลตัวเมีย ครังนี้กงสุดออมาเรตออกมาวาจะพักอยู่สิงคโปร์ เดือนหนึ่ง
 แล้วจึงจะไป จะวาอะไรแกพาน ๆ จะโคธฤถิตอานคอบ ราชารเห็นว่า ถ้าวาอะไร

(1) พระษยามบูรรัตนราชพิลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) จางวางมหาดเล็ก ภายหลังโคเป็น
 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโกศสวรรคต โคทำ
 สัตย์สาบานถวายเป็นเรื่องลอบคิดกบฏไม่เป็นความจริง

ด้วยเรื่องอายุเงินยูนานที่ศาสนาเอมเปร์ว ก็ควรคอมเมนต์ว่า การตั้งสกุลเงิน
ความในหนังสือสัญญาว่าแต่เวลานี้แล้ว อยาว่ามากไป

ลูกชายจุฬาลงกรณ์นั้น ข้าพเจ้าเขียนหนังสือไว้ว่า พระยาสุรวงศกลาโหม ผาก
แก่ พระยาสุรวงศกลาโหม การที่ผิด ๆ มาบัดนี้ถึงใจขอโทษเสีย ข้าพเจ้าก็ใจหนัก
เพื่อจะยืนยันให้ทราบว่า พระยาสุรวงศกลาโหมนั้น ข้าพเจ้าไว้วางพระยาสุรวงศกลาโหม
จะยอมรับตาม พระยาสุรวงศ (1) จึงพระยาสุรวงศจะจึงเอาไปทำเป็นแผนที่กรมหลวง-
กุวเนตร เป็นที่ซึ่งถวายแจกอายุเงิน ยูนาน นู่อีก ข้าพเจ้าไม่ยอมเลย จริง ๆ ข้าพเจ้า
รู้เท่าแล้วไม่โจงมหลังให้

จดหมายเหตุ ณ วันเสาร์ เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปีเถาะ นพศก "1

พระราชพิชิตเสนาบดีกล่าวนี้แสดงถึงความใกล้ชิดของพระยาสุรวงศไวยวัฒน์ (วร
บุณนาค) ในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในราวเดือนกันยายน (เดือน 10) พ.ศ. 2409 (ค.ศ. 1866) พระยา-
สุรวงศไวยวัฒน์กลับมาถึงกรุงเทพฯ ฯ แจ้งว่าได้ออกไปว่ากรมการรัฐบาลของฝรั่งเศสตกลง
กับเรื่องเขตแดนเมืองเขมร 9 ข้อ เรื่องสุรา 7 ข้อ แต่ข้อที่ว่าด้วยคนในบังคับของฝรัง-
เศสนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมแก้ไขอย่างใด และอีกประการหนึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสจะแต่งตั้งให้
ราชทูตเชิญพระราชาธิบดีจักรพรรดิและหมื่นสือสัญญาเข้ามาในภายหลัง 2

เมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายนปีเดียวกันนั้น เมอร์ซีเออคูแซญ เดอ แบลตูร์ (Duchesne
de Bellecour) ราชทูตของฝรั่งเศสเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ฯ แจ้งว่าจักรพรรดิฝรั่งเศส

(1) เรื่องที่ทรงปรารภครั้งนี้ ก็คือ เรื่องที่จะพระราชทานคุณพิชิตของเจ้าพระยา-
สุรวงศไวยวัฒน์ ถกสนมแล้วเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

1 ประวัติเจ้าพระยาสุรวงศไวยวัฒน์, หน้า 40 - 42.

2 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,

โปรด ฯ ให้เข้ามาประทับตราที่ตู้ต๋อไทยออกไปทำหนังสือสัญญาครั้งพระยาสุรราชโอบวณิช
 เป็นราชทูต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้รับรองราชทูตฝรั่งเส
 อดียงสมเกียรติ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลง
 กรณ์และพระบรมวงศ์เขต กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เสด็จจริงไปเยี่ยมเมอร์เรเจอร์ คุ ณ
 เสด แบลคส์ ราชทูตฝรั่งเสที่เรือรบครั้งหนึ่ง และต่อมาในวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ.
 ๒๔๑๐ (ค.ศ. ๑๘๖๗) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระ
 ยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้รับเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่กาลปางประเทศซึ่งขณะนั้นมี
 สำนักงานอยู่หน้าวัดพระเชตุพน หนังสือสัญญานั้นลงตราแผ่นดินแล้วลงพระนาม ประทับตรา
 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนมำรามปร
 บัณย์ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์^๑

สำหรับเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง มุนนาค) นั้นได้เคยไป
 ค้างประเทศเพื่อประกอบกิจการระหว่างราชการเช่นเดียวกัน คือใน พ.ศ. ๒๔๐๔ (ค.ศ.
 ๑๘๖๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ท่านกับพระเจ้าลูกยาเธอกรม
 หมื่นวิษณุภานุภวณ ซึ่งทรงบัญชาการกรมพระคลังมหาสมบัติไปเมืองสิงคโปร์ โดยมีพระราช
 บังคับสั่ง เพื่อให้ทำการตรวจตราพิจารณาถึงกษัตริย์ที่อังกฤษพำนักบ้านเมืองในสิงคโปร์
 เพื่อจะได้นำมาปรับปรุงใช้ในเมืองไทยบ้าง พอเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์กลับมาประเทศ
 สยาม ก็มีการพำนักบ้านเมืองตามแบบอารยประเทศหลายประการ เช่น การคมนาคม
 การก่อสร้างต่าง ๆ เป็นต้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๒ - ๓.

3.2 การถือครองที่ดินประเภทสวนออก จะกล่าวเป็นแต่ละประเภท ดังนี้

ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. 2155) เมื่อองค์พระนเรศวรมหาราช เสด็จเข้ามาถึงกรุงเพช ๗ พระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เสด็จมาประทับที่เมืองชเวตเวทียะ
นครไปพักที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร และโปรดฯ ให้มีกษัตริย์
ออกปกครองเมืองชเวตเวทียะในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และโปรดฯ ให้มีกษัตริย์
ออกมาเมืองชเวตเวทียะใหม่ (ชวง มุณฑล) กลับมาจากเมืองสิงคโปร์ถึงกรุงเพช ๗ แล้ว พระบาท
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาประทับที่ 4 จึงทรงปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีซึ่งมีเจ้า
พระยาศรีสุริยวงศมุนีพรหมมุนีเป็นประธานว่า

“เมืองชเวตเวทียะใหญ่โตเป็นเจ้านายดี องค์พระนเรศวรมหาราชเป็นบุตรผู้ใหญ่แต่แรก
ไม่ว่าใคร เป็นคนโสดอยู่ องค์พระนเรศวรมหาราชในขณะนั้นเองเป็นกษัตริย์ ๗ ราชบุตรก็รัก
ใคร่นักใคร่ใคร่ จะตั้งองค์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินก็ควรแก่ใจเสียที่กรุงเพช ๗ จะ
อยู่ด้วยกันไม่ได้”¹

พระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีกราบทูลเป็นท่านองว่า ถ้าจะให้องค์พระนเรศวรมหาราช
ปกครองเป็นเจ้าแผ่นดินชเวตเวทียะ ก็จะไม่สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
อยู่หัวด้วยดีอวาราษฎร์นิยมนักใคร่ จึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ถ้าจะยกองค์พระนเรศวรมหาราช
ขึ้นเป็นใหญ่ คงจะสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณมากกว่า เพราะไม่มีผู้ใดนับถือองค์ซึ่ง
ซึ่งพระนเรศวรมหาราชมีใจเป็นเจ้าเมือง เมื่อออกไปเมืองชเวตเวทียะจะถึงพระมหากรุณาธิคุณหนึ่ง
ตั้งจะตั้งองค์พระนเรศวรมหาราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ
ให้พระยามนตรีสุริยวงศ (ชวง มุณฑล) พระยาบริรักษ์ราชดา จมื่นศรีสุรวิชัย กุมภทองทัฬห
องค์พระนเรศวรมหาราชพร้อมบริรักษ์มหาอุปราชไปทางทะเลด้วยเรือกลไฟ สมทบกับทัพหัวเมืองฝ่าย

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 130 - 131.

คะวันออกเพื่อไปสดงกับองค์พระมหากษัตริย์ราชไทย กองทัพของพระยามนตรีสุริยวงศ์ออกจาก
กรุงเทพฯ ในวันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2404 เมื่อพระยามนตรีสุริยวงศ์ยกกองทัพไป
ถึงเมืองกำแพงเหล็กหรือกองทัพของหัวเมืองคะวันออก หลังจากนั้นจึงยกทัพต่อไปยังเมืองอุดง-
มีไชย

ปรากฏว่าขณะเมื่อยกกองทัพต่อไปนี้ องค์พระยาบรมมหาราชวังแห่งตนเอง
โดยมีเจ้าเมืองเสนาหัวเมืองลาว พม่าฝ่ายไทยไม่พอใจ พระยามนตรีสุริยวงศ์ขยายมร-
งับความขัดแย้งระหว่างฝ่ายองค์พระยาบรมมหาราชวังกับฝ่ายไทยซึ่งมีเจมบวงกลุมสนับสนุนอยู่ ลอ
จากนั้นท่านเจ้าพระยาเสนาซึ่งอยู่ด้วยของกแก้วฟ้ากลับมากกรุงเทพฯ

ต่อมาพลเรือตรี เดอ ลา กรองดิแอร์ (Admiral De La Grandiere) มี
หนังสือเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เพื่อถวายนามที่จะราชวาทินเษก
องค์พระยาบรมมหาราชวังหม่อมราชวงศ์เป็นเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา จอฝ่ายกรุงเทพฯ
ออกไปอภิเษกพร้อมกันกับฝรั่งเศส ดังนั้นในวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2407 (ค.ศ. 1864)
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระ
บุรณาค) กรมการเมืองฉะเชิงเทรา สหรัวฉะฉะไปอภิเษกองค์พระยาบรมมหาราชวังโดยเรือรบกลไฟของฝรั่งเศส
การที่ไปรบฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ไปโดยเรือรบฝรั่งเศสก็เพราะทรงมีพระราชนิ-
ประสงค์จะให้รัฐบาลฝรั่งเศสเห็นว่าฝ่ายไทยต้องการประนีประนอมมีความสามัคคีกันกับฝรั่งเศส

เมื่อเรือรบกลไฟของฝรั่งเศสเข้าถึงปากน้ำเมืองไซ่งอน พลเรือตรี เดอ ลา
กรองดิแอร์ ได้แต่งตั้งผู้แทนฝรั่งเศสให้เดินทางไปกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ถึงเมืองอุดงมีไชย
ได้อภิเษกองค์พระยาบรมมหาราชวังหม่อมราชวงศ์เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงพระนามว่า
สมเด็จพระบรมมหาราชเจ้าวราวดาร ในวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2407 ปรากฏว่า
องค์พระยาบรมมหาราชวัง ไม่ถูกต้ององค์พระมหากษัตริย์ไทยไกรแก้วฟ้า พระอนุชา องค์พระมหากษัตริย์ฯ
จึงอพยพครอบครัวหนีมาทางเมืองพระตะบองมาอยู่ที่กรุงเทพฯ แต่ต่อมาภักกราบถวายบังคม
ลาไปอยู่ที่เมืองไซ่งอน

ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865) เมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์ กง-
 ฟูสฝรั่งเศสมีหนังสือเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ว่า จักรพรรดิ-
 กรุงฝรั่งเศสใ้หมายทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรและเขตแดนเมืองเขมร เชื้อไฟเสรีจะได้อ
 โม้ววาทกัน เมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์ โยนำโครงการหนังสือสัญญาซึ่งบรรจุข้อความ 6
 มาตรา มาขึ้นต่อเจ้าพนักงานซึ่งเ็นำขึ้นกราบบังคมทูลในทรงทราบ พระบาทสมเด็จพระ-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จึงให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง บุนนาค)
 เป็นผู้ปรึกษาพาดังหนังสือสัญญากับเมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็น
 ความในสัญญาข้อ 4 ว่า เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ ยกให้เป็นสิทธิของฝ่ายไทย
 วัตถุประสงค์เขตแดนแต่จะปักเขตแดนลงตรงที่ใดหาไม่มีความชัดเจน ท่านจึงขอเกลี้ยให้ชัดเจนว่า
 จะปักปันเขตแดนกันเพียงนั้น ๆ ความที่เป็นอยู่ในขณะนั้น เมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์ ไม่ยอม
 พาดำตามคำขอของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ ต่อมาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็ขออีกข้อหนึ่งว่า
 แผนที่นายพันตรีคอนทรานอน (Bonard) พาดำเขตแดนไทยกับเขมรอีกข้อหนึ่งเพียงนั้น ๆ
 ก็เห็นการยุติธรรมคืออยู่แล้ว ขอให้ลงข้อสัญญาเอาตามแผนที่นั้น แต่เมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์
 ก็ไม่ยอมอีก ความจึงไม่ตกลงกันได้

เรื่องเมืองเขมรนี้ ใน ค.ศ. 2407 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จึงโปรดฯ ให้พระมาตุราชที่ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เสด็จไปเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส
 พร้อมกับเรื่องสุรา และเรื่องที่ดินเมอร์ดีเออร์ โอบาเรต์ ประสงค์ตัวไมเกรงใจรัฐบาลไทย

พม่า ในเรื่องเกี่ยวกับเมืองพม่านั้น เมื่อถึงอังกฤษขณะพม่าและมียศรองภาคเหนือ
 ของพม่าได้แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 ของไทย ต่อมาวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2407
 มิสเตอร์ น็อกซ์ (Knox) ผู้ว่าการกงสุลอังกฤษได้รับหนังสือจากกระทรวงอาณานิคม
 (Colonial Office) เกี่ยวกับการแบ่งเขตแดนระหว่างประเทศสยามกับพม่าของอังกฤษ
 และมีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหมฉบับหนึ่ง ใจ

ความว่า ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษเห็น ภัยมีความมั่นคงที่รัฐบาลไทยกับกระทรวงอาณานิคม
ของอังกฤษสามารถตกลงกันได้ในเรื่องเขตแดนที่เมืองกระ และการที่พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 มีพระประสงค์จะพักความตกลงกันเกี่ยวกับเขตแดนทางเหนือและทาง
ตะวันออกของเมืองระแงง¹ นั้น ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษเห็นด้วยก็เห็นด้วย จึงให้ขุน
นางอังกฤษไปปรึกษากับพระเจ้าเจ็ดสามองค์ ขอให้ฝ่ายไทยส่งขุนนางไทยออกไปเพื่อตกลง
กับเรื่องเขตแดนให้เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็ไม่คิด ๗ ให้จัด
ส่งขุนนางไทยออกไปจัดการตามที่อังกฤษแจ้งมา

จีน เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2406 (ค.ศ. 1863) เจ้าเมืองกวางตุ้ง
ได้แต่งใ้จิ้น เนียวกิมจิ้น เคียวพวยเจ็ดพร พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงปักกิ่งสามฉบับ หนังสือเจ้า-
เมืองกวางตุ้ง และนายห้างจิ้น รวมเป็นห้าฉบับ เข้ามากรุงเทพฯ โดยเรือกลไฟ พระ-
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระยาโชฎ๊กราชเศรษฐีจัดที่พักให้ขุนนางจีน
แล้วนำพระราชสาส์นขึ้นกราบบังคมทูล ใจความในสาส์นมาถึงเจ้าพระยาพระคลังเตือนว่า
ที่ทางฝ่ายไทยมีหนังสือออกไปเมืองจีนว่ากำหนดกองสักองที่จะส่งไปเมืองจีนยังค้างอยู่ด้วย
เหตุเมืองจีนมีโจร รบกวนตามหนทางไปมา ถ้าโจร รบกวนไม่มีจึงจะแต่งทูตออกไปถึงกองนั้น
บัดนี้ทางเมืองจีนเหตุการณั้ยกเลิกไปมาได้แล้ว ขอให้ส่งกองไปตามเดิม เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงทราบเนื้อความแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการว่า การจะแต่ง
ทูตไปขึ้นที่เมืองกวางตุ้งเหมือนอย่างแต่ก่อนนั้น เป็นการลำบาก โจร รบกวนก็มาก ก็ควรจะแต่ง
ทูตไปขึ้นที่เมืองเทียนจิ้น (เทียนสิน) จึงทรงปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีตาม
กระแสพระราชดำรินั้น พระยานองยาเอกกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาตรี-
สุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายความว่า

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,
หน้า 167 เขาใจว่าเป็นเมืองระแงง

“ควย เจ้าพระยามารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีเจ้าพระยาพระยาเสนาบดีราชดำรินายจางแก่
 ขาพระพุทธรเจ้าว่า การที่จงกลเคื่อนเจามาในแดงหุดไม้จิมถองขอ 1 ถ้าฝ่าย
 เราจะวาไปควย จะไปหุดไปตางเมืองกวางสูง ชาวคนญและโจรดูรายก็ยังไม่
 สงบ ผู้ที่จะเป็นหุดไปก็กรันกรามอยู่จะกักนายโให้ไม่ถึไม้ควย ถ้าฝ่ายจีนจะตอบ
 มาว่าไผ่ถลัวอยู่ถึงเห็น ก็ไผ่สิงพระราชาสาน์และเกร็ดองบรกรการไป น เมือง
 กวางสูง จงกลกระมันสงไปให้ ความขอ 1 จะวาผู้ซึ่งเป็นหุดกรันกรามอยู่นั้นไม่
 กวร จะวาควยคนอยู่ในพระราชาอาญาแล้ว จะไปก็คงจะตองไปจนถึง ขอ 2
 ฝ่ายเราจะขอแดงหุดไปขึ้นที่เมืองเทียนจัน ความขอนี้ถ้าจีนยอมให้ไปเหมือนอย่าง
 ว่า ก็จะต้องแดงหุดออกไป เรือที่จะไปสงหุดตองใจเรือกลไฟ หรือเรือใบที่โต
 ใหญ่จึงจะไม่โค การตองลงทุนมากโดยจะโคของตองแทนถึไม้กุมพูน ความขอ 2
 ซึ่งไปรคเกลาไปรคกระหมอมวาไม้ควยจะตองเสียหุนรอนมาก เพราะการก้องเห็น
 ถึยอมอยู่ ควยในการนี้ไม่โคหาผลกำไรในการค้าขายเหมือนแตกอน ยกเวนเสีย
 ไม่วาก็ได้

ขอ 3 ถ้าจะตองแดงหุดไปจริง ๆ แล้ว พระราชาสาน์ฉักกรจีนกับฉักกรไทยก็
 ไม่ตองกัน จะตองประกาศให้ชาวยุโรปว่า เรามีพระราชาสาน์ไปความว่าอย่าง
 นี้ ๆ คอก ยกเสมียนจีนผู้แดงแปลพระราชาสาน์เป็นคำจีนไปคัลปะปลงเสียเอาตาม
 โบราณ ความขอ 3 ซึ่งจะถึค้อความในพระราชาสาน์ไปลงพิมพ์ร กากนั้นเห็น
 ไม่ควร ขอ 4 ถ้าฝ่ายเราจะไม่ไปจิมถองลูกกาที่แดงเรือไปกาขายเมืองจีนอยู่
 ถึจะรองวาชาวลดประโยชน์ หรือเจกจีนที่อยู่ในกรุงเตมหนานกรเป็นอันมาก จะ
 คิดการกำเริบไม้คาง ๆ อย่างโรบาง ไผ่ขาพระพุทธรเจ้าตรีตรองปริกษาหาวร้อกัน
 ไผ่คกลางเห็นความอย่างไรจะคี่ จะควรมีหนึ่งถึอคอมไปอย่างไรก็สุดแคจะเห็น
 พรอมกันถึคี่ ความขอ 4 นั้น ถึคคก็เม้นที่กวรจะวิตกอยู่ ควยถึมซึ่งเป็นใจพาล
 กำเริบ ถึจะมถึเห็นเอาเหตุอันนี้ยกขึ้นเป็นคณ ซักชวนเกลี่ยกลอมให้เป็นเหตุร้ายมี
 ขึ้นตาง ๆ ขาพระพุทธรเจ้าเห็นควย เกลาควยกระหมอมวา ซึ่งพระราชาสาน์และ

หนังสือจดทมิเหมายานนั้นอย่าเพิ่งตอบก่อน ไฉนพระเจ้าโยชีกิราชเสวยผู้หนึ่งถือ
ไปตั้งนายห้างขุนทั้งสามคุมขังก็สิ้นแล้ว เรือซึ่งจะเป็นของเจ้ายกกองซึ่งเคยใช้อยู่
แต่ก่อนก็ไปเสียหมด ยังหาใครสักแรงขึ้นไม่ การกลับไปภายหน้าจึงจะคิดจัดแจง
เรือ ซึ่งจวรจะเชิญพระราชาสาสน จึงกอบหูกกิกอานก็ตลอดไป ว่าเลย ๆ กันอยู่
เพียงเท่านั้นก็ เต้นจะคือ จะจับเอาว่าจะโยหริกมิใช่ จะเอาเป็นแน่ก็ไม่ได้ เมื่อ
มีหนังสือเตือนมาภายหลังจึงกอบหาเหตุพูดต่อไปอีก¹

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงเห็นด้วยกับคำกราบบังคมทูลของ
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฯ จึงรับสั่งให้คนหนังสือที่วางไว้จะ
ส่งไปยังเมืองจีนนั้นเสีย และไมโกสงพระราชาสาสนตลอดจนหนังสือของเจ้าพระยาพระคลัง
ซึ่งขณะนั้น คือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ขณะยังเป็นเจ้าพระยาวิวงศ์ ฯ
ออกมาออกไปยังเมืองจีน มีแต่หนังสือของพระเจ้าโยชีกิ ฯ ออกไปถึงนายห้างขุนทั้งสามซึ่ง
มีใจความตามตีพระเจ้านองยา ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ที่สมุหพระกลาโหมให้คำปรึกษาดังกล่าว

จะเห็นว่า การต่างประเทศนั้นเป็นเรื่องสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4
ซึ่งเป็นระยะ "หัวเลี้ยวหัวต่อ" ของประเทศไทย และการต่างประเทศนี้ทำให้เมืองไทย
เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมากมาย และปรากฏว่า เสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคได้ปฏิบัติ
หน้าที่ราชการด้านการต่างประเทศด้วยความสามารถอย่างยิ่ง

4. งานการรักษาเสถียรภาพของประเทศ

การที่ประเทศจะมั่นคงเป็นปึกแผ่น ไฉนขึ้นอยู่กับกำลังของกองทัพอัน เป็นปัจจัยสำ-
คัญประการหนึ่ง และเสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคมีบทบาท เกี่ยวข้องกับเรื่องกำลังทัพของประเทศ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4.

เทศชวามวยอย่างสำคัญซึ่ง กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น มีการฝึกหัดจักรเย็บทหารบก
ทหาร เรือตามแบบชาติตะวันตก ความจริงแล้ว เมื่อไทยรบกับญวนในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างสมเด็จวังอาวุธยุทธภัณฑ์ และ
สร้างป้อมปราการที่ปากน้ำคั่นฝั่งในเขตพระราชอาณาเขต (เขารัตน) อีกเป็นทหารปืนใหญ่ขึ้น
อยู่ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์วงหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาล
ที่ 3 มีพระบรมราชโองการสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ถึก บุญนาค)
นำเอาพวกอาสาสมัครที่เมืองนคร เขื่อนขันธ์และเมืองปทุมธานีมาฝึกหัดเป็นทหารซีปาย (1)
เช่นเดียวกับที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้ทรงจัดพวกอาสาญวน เขารัตนฝึกหัดเป็น
ทหารซีปายไว้บ้างแล้ว ต่อมาก็โปรดฯ ให้เกณฑ์พวกอาสาสมัครเป็นเล็กอื่นใน
กรมพระกลาโหมอยู่ติดกับบัญชาของพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก (ช่วง บุญนาค)
แต่งตัวแบบฝรั่งเรียกว่า "ทหารอย่างยุโรป" โรงทหารตั้งอยู่ที่บ้านพระยาศรีสุริยวงศ์ ณ
ฝั่งแม่น้ำท่าจีนตะวันตก มีสนามฝึกหัดอยู่ข้างวัดคุปปาราม และปรากฏว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในวันบรมราชาภิเษก ทหารอาสา
ญวนและทหารอาสาสมัครดังกล่าวก็ได้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศด้วย

เมื่อ พ.ศ. 2394 (ค.ศ. 1851) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4
โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บัญชาการทหารยุโรปเป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหพระกลา-
โหมและให้หนabayสามท่านมาอยู่ที่บ้านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) กองทหาร
นั้นจึงโดยย้ายมาตั้งอยู่ ณ ที่นั้นด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ให้ปลูกโรงทหารและทำสนาม-

(1) คำว่าซีปายมาจากชื่อทหารชาวอินเดียเรียกว่า "ลียาตี" ซึ่งอังกฤษเรียกว่า
เซปอย (Sepoy) เมื่อในสมัยรัชกาลที่ 2 รัฐบาลอังกฤษพินเคียส่งจอห์น ครอเชิล เข้า
มาและในหมู่เจ้าเมืองราชมรดกการ มีเครื่องแต่งตัวทหารอย่างซีปายด้วย 12 ศ้ารับ และ
เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงจัดญวนเป็นทหาร ก็เกณฑ์เอาอย่างเครื่อง
แต่งตัวซีปายมรดกการนั้นมาใช้

อีกทีใหญ่โตขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้จัดเสวยหมี่ลาวและ
 เขมรในกรมกลาโหมและเสวยหมี่ลาวกรุงในกรมมหาดไทย มาเพิ่มเติมเป็นอาหารอีกโดยจุช-
 วัชอย่างยุโรปในอีกสองพวก อยู่โตมั่งกับเสวยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ตอนปลายรัช-
 กาลที่ ๔ โฉมโปรด ฯ ให้จัดหมี่ไวยวรรณ (วร บุนนาค) เป็นผู้บัญชาการกรมทหารนี้ ต่อมา
 เมื่อหมี่ไวยวรรณได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ก็ยังคงบังคับบัญชากรมทหารนี้
 เรื่อยมาจนถึงรัชกาล

ส่วนคานการทหาร เวื่อนั้น เสนาบดีกรมกลาโหมมีบทบาทเกี่ยวข้องอยู่มาก ที่ปรา-
 กฏเกณฑ์เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (คือ บุนนาค)
 ได้เกณฑ์พวกแขก กรมอาสาจามลงประจำเรือรบซึ่งเป็นกำปั่นใบหลายลำขึ้นอยู่ในกรมกลา-
 โหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีก็มีราชการต้องเดินทางไปถึงต่างประเทศไกล-
 เคียงด้วย บุตรของเจ้าพระยาพระคลัง ฯ คือ นายชวง บุนนาค เป็นผู้รับผิดชอบในการ
 ทอเรือกำปั่นแบบใหม่ตั้งแต่ครั้งเป็นหลวงสีหบัญนายเวร ถึงแผ่นดินรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยา-
 ศรีสุริยวงศ์ (ชวง บุนนาค) เป็นอัครมหาเสนาบดีกรมพระกลาโหม เนื่องจากท่านเป็นผู้
 มีความสามารถในคานการจัดการทหารเรือและการทอเรือมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 3 พระบาท-
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้ท่านจัดการเรือและทอเรือกลไฟเป็นเรือรบ
 และเรือใช้เป็นพาหนะของวังหลวง ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดการ
 ทหารเรือ ไททรงจอเรือรบและจัดการเรือวังหน้าขึ้นด้วย ดังนั้นจึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็น
 เรือรบและเรือพาหนะตั้งแต่ พ.ศ. 2401 เป็นต้นมา และยังคงใช้พวกอาสาจามเป็นพัน-
 งานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เห็นพวกมอญเป็นทหารเรือด้วย แต่พวกคนกลนั้นฝึกหัดใช้ทหาร
 ไทยมาแต่แรก จึงยังคงเป็น เขมนั้นต่อไป สำหรับการบังคับบัญชาในเรือรบต้องจางฝรั่งเป็น
 กัปตันและกัปตัน เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีคนไทยที่ชำนาญพอ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากหมี่ไวยวรรณ (วร
 บุนนาค) จะเป็นนายงานทอเรือกลไฟพระที่นั่งลำแรกสำเร็จ ชื่อว่า "สยามอรุณผล" โดย
 มีหม่อจันตเล (Chandloy) เป็นผู้ทอแล้ว ต่อมาตอนปลายแผ่นดินในวันที่ 20 กรกฎาคม-
 ๑๘๖๘ (พ.ศ. ๒๔๑๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ชวง บุนนาค) ถวายเรือรบ

สยามบุรีสถิตย์ ซึ่งครั้งใหม่ ยลระดมบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็พระราชนาน
นำเนืองแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นรางวัลความดีความชอบด้วย

จะเห็นว่า เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาค โค้งงอขึ้นมีราชการกรมกลาโหมคัดลอกกันมาตั้ง
แต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงตลอดรัชกาลที่ 4 จึงเป็นผู้มีหน้าที่รักษาเสถียรภาพในเขตประเทศ-
สยามโดยตรง อาจกล่าวได้ว่า เป็นผู้พื้นฐานทางด้านทหาร ของปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งสนใจทำนุบำรุงกองทัพเรือมาตั้งแต่เริ่ม
แรก

5. สถานการณ์ทางความสงบภายในประเทศ

สมัยรัชกาลที่ 4 นั้น บ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยยิ่งกว่าในสมัยรัชกาลที่ 3
แต่อย่างไรก็ดี ยังคงมีเรื่องจวนวายภายในประเทศอยู่บ้าง คือ เรื่องพวกจีนตัวเหี้ยซึ่งมีมา
ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินรัชกาลที่ 3 แล้ว โดยเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาค เป็นผู้มีบทบาทแก้ไขปัญ-
หานี้มาตั้งแต่เริ่มแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขปัญหานี้ดังกล่าวตั้ง
แต่ขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ ตามมูลเหตุที่เกิดขึ้นด้วยวิธี 2 ประการ คือ

ประการแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาเสนาบดีซึ่งส่วน
ใหญ่เป็นพวกตระกูลขุนนาค เช่น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ที่สมุหพระกลาโหม เจ้า-
พระยารวิวงศ์ ๗ (ชำ) เสนาบดีกรมพระคลังและกรมท่า เสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า การจับ
ฝิ่นในรัชกาลที่ 3 นั้น แม้จะจับกุมอย่างกวาดล้างมาหลายปี ฝิ่นก็ยังเข้ามาได้เสมอ คนสูบบุ-
กียังมีมาก ชำเห็นเหตุให้เกิดตัวเหี้ย ถึงต้องรบพุ่งฆ่าฟันกันหลายครั้ง จะใช้วิธีจับฝิ่นเช่นนั้น
ต่อไปคงจะไม่เป็นประโยชน์อันใด จึงเปลี่ยนนโยบายเป็นตั้งภาษีฝิ่นผูกขาด คือให้เฉพาะ
รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการซื้อฝิ่นเข้ามาค้ำขายเองถ้าไร ใ้เงินซื้อฝิ่นสูบไล่ตามพอใจ แต่ห้าม
คนไทยสูบบุหรี่

ประการที่สอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำริอีกว่า
ที่จับตัวเหี้ยหาพรรคพวกได้มาก ก็เนื่องจากพวกจีนที่ไปทำสวนหรือค้าขายอยู่ตามหัวเมืองมัก

ถูกจีนเจ้าภาษีเบียดเบียนในการเก็บอากร และยังถูกคนจีนเมืองวังเก๋จนได้รับความเดือดร้อนไม่มีใคร เกื้อหนุน จึงมีกัณฑ์ไปสั่งจันทวีเหี้ย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแก้ไขข้อนี้ด้วยวิธีใหม่ เสนาบดีเลือกหาจีนที่ตั้งตัวเป็นหลักฐานแล้วและเป็นกษัตริย์ก็มีกษัตริย์ดีอยู่มาก ตั้งเป็นตำแหน่งปลัดจันทวีในกรมการจางจิว เมืองที่มีชาวจีนมาก เพื่อช่วยอุปการะและนำความทุกข์ร้อนของชาวจีนขึ้นเสนาบดีรัฐบาล

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระบรมราชโองการให้เสนาบดีแก้ไขเรื่องจันทวีเหี้ยด้วยวิธีการ ๒ ประการนั้นแล้ว เหตุการณ์เรื่องจันทวีเหี้ยจึงค่อยสงบเรียบร้อยต่อมาได้อีกหลายปี ถึงครานั้นก็ตามเมื่อตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 4 มีตัวเหี้ยเกิดขึ้นภายในเขตของอันลี้ก กวางกือ เนื่องจากจากประเทศจีนเจ้ากรุงสยาม คนจีนซึ่งจากประเทศของตนมาประกอบอาชีพในต่างประเทศล้วนยากจนและมีเงินเดินทางไปประเทศต่าง ๆ โดยลำพังแต่ตัวเอง บางครั้งไม่มีเงินค่าโดยสารเรือ เช่น ชาวจีนที่มากกรุงเทพฯ หรือสิงคโปร์ คนจีนในเมืองนั้น ๆ ซึ่งเป็นญาติหรือ "เถาเถา" ที่ประเทศจะหาลูกจ้าง ก็รับเสียเงินค่าโดยสารและสร้างเงินล่วงหน้าให้คนจีนที่เข้ามาใหม่ ไทยเรียกคนจีนที่เข้ามาใหม่นี้ว่า "จีนใหม่" แล้วมีการทำสัญญากันว่าเถาเถาจะรับเลี้ยงให้กินอยู่ ฝ่ายจีนใหม่ก็จะทำงานได้เปล่า ๆ โดยไม่ถือค่าจ้างเป็นระยะเวลาหนึ่งปี เถาเถาอาจจะไปให้ทำงานให้ตนเองหรือจะไปทำงานให้คนอื่นโดยเถาเถาเป็นผู้ได้รับค่าจ้าง หรือเถาเถาจะโอนสิทธิในสัญญาในผู้อื่นกับคนอื่นก็ได้ เมื่อครบเวลาหนึ่งปีแล้วก็ถือว่าสิ้นกำหนดที่เป็นจีนใหม่ จึงนับว่าเป็นวันหมดหนี้สิน คนจีนดังกล่าวจะรับจ้างเถาเถาทำงานต่อไปหรือไปประกอบอาชีพอื่นโดยลำพังตนเองก็สามารถทำได้ การเป็นเช่นนี้เรื่อยมา จนถึงสมัยที่ไทยทำหนังสือสัญญากับชาวต่างประเทศโดยเริ่มทำกับอังกฤษเป็นชาติแรก ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ และต่อมา ก็ทำกับฝรั่งเศสต่าง ๆ มีเรื่องการค้าขายเป็นข้อสำคัญประการหนึ่ง จึงทำให้การค้าขายในกรุงเทพฯ เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีโรงจักรสีข้าว โรงเลื่อยไม้ และมีการขนส่งลำเลียงสินค้าซึ่งต้องการแรงงานมากขึ้น แคนนอนไซพิน เมืองไมซอบริจางเป็นกรรมกร พวกพ่อค้าจึงคองหาจ้างคนจีน มีระกอบกับขณะนั้นการคมนาคมติดต่อกับเมืองจีนสะดวกรวดเร็วขึ้น เนื่อง

จากมีเรือกำปั่นไปมาช่วย ๆ ทำให้จีนใหม่เข้ามาอาศัยในเมืองไทยเพิ่มจำนวนมากขึ้น
จึงเป็นเหตุให้มีคนจีนซึ่งมีฐานะมั่งคั่งในกรุงเทพฯ ก็คิดหาผลประโยชน์ด้วยการเป็น "เกา-
เกอ" รับรับเงินไทยเอาเมืองโดยวิธีตั้งกล่าวมาแล้วมากขึ้นและกิจการนั้นได้กำไรงาม จึงเกิด
การแข่งขันกัน เปลี่ยนทองจีนใหม่ พวกเกาเกอเกิดอาศัยเงินใหม่ของตนไปช่วยกันเปลี่ยนทอง
ให้คนจีนเข้ามาในเมืองไทยได้มากขึ้น จึงเกิดมี "เกาเกอ" และ "กุ๊หลี่" เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ
ทั้งสองจำพวก ตามปกติแล้ว "เกาเกอ" ส่วนมากมีว่าการค้าขายหรือเช่ารับทำภาชนะอาหาร
มักฝากตัวอยู่กับเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ แต่เมื่อเงินกุ๊หลี่มีจำนวนมากจนถึงกับต้องแย่ง
งานกันทำและเบียดเบียนกัน คนจีนจึงนำวิธีการของสมาคมลับในเมืองจีนมาตั้งพวกเพื่อ
ช่วยเหลือกันและกัน ทำให้เกิดมีคนจีนขึ้นหลายคณะเป็นของตนเองพวกตัวเดียวในสมัยรัชกาลที่ 3
ปกติกันตรงที่พวกคนจีนตั้งกล่าวในสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่คิดร้ายต่อรัฐบาล แม้จะมีหลายพวก
ก็ตาม แต่แต่ละพวกมีเป็นจำนวนน้อย และพวกคนจีนเหล่านี้เรียกว่าพวก "อั้งยี่"

อย่างไรก็ดี เมื่อ พ.ศ. 2410 ก่อนจะสิ้นรัชกาลที่ 4 เชียงมีเดียว พวกอั้งยี่ที่
เมืองภูเก็ตถนัดการค้าขายขึ้น แต่ไม่ไกลเที่ยวของก๊วยหน้ในกรุงเทพฯ พวกอั้งยี่ที่เมืองกุ-
เก็ตเป็นพวกที่มาจากเมืองขึ้นของอังกฤษทางแหลมมลายู ซึ่งรัฐบาลไซโยมายอย่าง "เลียง-
อั้งยี่" (1) คนจีนในถิ่นนั้นของอังกฤษไปมาค้าขายกับตัวเมืองทางตะวันตกของไทยอยู่เสมอ
พวกอั้งยี่ในแดนอังกฤษจึงมาเปลี่ยนกลุ่มคนจีนที่เมืองภูเก็ตให้ตั้งอั้งยี่ เพื่อส่งเกราะห้กันและ

(1) อังกฤษตั้งข้อบังคับกับควบคุมพวกอั้งยี่เป็นสายกลางในแหลมมลายู ก็คือ ถ้าจีนตั้ง
สมาคม "อั้งยี่" หรือสาขาของสมาคมที่ไหนลงมาขออนุญาตจากรัฐบาล ขอขออนุญาตเป็นหัวหน้า
และพนักงานของสมาคมก่อน เมื่อได้ขออนุญาตแล้วจึงจะตั้งสมาคมได้ ถ้ารัฐบาลมีกิจเกี่ยว
ข้องกับพวกอั้งยี่สมาคมไหนก็จะบอกแก่หัวหน้าของสมาคมและพนักงานสมาคมนั้น ๆ ตั้งแต่นั้น
นั้นมาพวกอั้งยี่สมาคมต่าง ๆ ก็ตั้งถืองชื่อของสมาคม ๗ ต่ต่าง ๆ แพร่หลาย โดยวิธี "รัฐบาล-
เลียงอั้งยี่" เป็นประเพณีสืบมา

กันเป็นสาขาของงตงสี่ "งตงสี่" พวกหนึ่งมีประมาณ 3,500 คน ของงตงสี่ "ขุนเคอถง" มี
 ประมาณ 4,000 คน คอมนายของงตงสี่ทั้งสองพวกเกิดวิวาทกันด้วย เรื่องซึ่งสายน้ำท่า
 เหมืองกลางแบริคบุตร คางก็เรียกพวกองเชียงสนมาช่วย เกิดรบกันที่กลางเมืองกุเก็ค บูวา-
 ราชการเมืองห้ามพวกงตงสี่ไม่สั่งและจะปราบปรามพวกงตงสี่ก็ไม่มีกำลังเพียงพอ จึงกราบ-
 พูลมายังพระมหาสมเด็จพระเจ้าอมเถลา เจ้าอุยหัวซึ่งก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยา-
 เทพประจวบปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม (พวม บุณนาค) เป็นข้าหลวงออกไปเมืองกุเก็ค
 เพื่อพิจารณาความวิวาทเรื่องงตงสี่วิวาทกันนั้น ถ้าพวกงตงสี่ไม่เชื่อฟังก็ให้พระยาเทพประจวบ
 ระดมพลมาหัวเมืองไซก่าสั่งเข้าปราบปราม ครั้งนั้นพระยาเทพประจวบได้นำนายชั้น บู-
 นาค บุตรของพระยามนตรีสุริยวงศ์ (พวม บุณนาค) ซึ่งเป็นหลานของท่านไปช่วย ตั้งแคว้น
 นายชั้นอายุประมาณ 23 ปี และยังไม่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรใด ๆ

ปรากฏว่า เมื่อพระยาเทพประจวบออกไปถึงเมืองกุเก็ค หัวหน้านายทั้งสองพวก
 ของอมนอมโคยคือ พระยาเทพประจวบโควากลาว่า ระงับเหตุวิวาทเรียบร้อยแล้ว จึงหาตัว
 หัวหน้านายทั้งสองงตงสี่จำนวน 9 คน เดินทางเข้ามาสารภาพผิดในกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่
 29 มิถุนายน พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรด ฯ ให้หัว-
 หน้างตงสี่ตั้งกล่าวถือน้ำกระทำสัตย์ขานว่าจะไม่ก่ิรกายต่อแผ่นดิน และทรงพระกรุณาโปรด-
 เกล้า ฯ ให้ปลดปล่อยตัวคนเหล่านั้นกลับไปเข้ามาหากันตามเดิม ปรากฏว่าการระงับงตงสี่วิวาท
 กันที่เมืองกุเก็คครั้งนั้นเป็นเหตุให้โดยนำเอาวิธี "เลื่องงตงสี่" แบบที่อังกฤษใช้ในแหลม
 มลายูมาใช้ที่เมืองกุเก็คถกณ แล้วภายหลังจึงเอามาใช้ในกรุงเทพฯ ฯ แคนูโลมิให้เข้ากับ
 ประเพณีไทย เช่น ที่เมืองกุเก็คนั้น เลวักคนจีนซึ่งมีพรรคพวกกันดีอย่างมากจึงเป็น "หัวหน้าคน-
 แพร" เพื่อนำทุกข์สุขของพรรคพวกของตนเสนอให้รัฐบาลทราบ และควบคุมว่ากล่าวพวกของ
 คนตามความประสงค์ของรัฐบาลตลอดทั้งสยห้ามปรามระมัดระวังมิให้องงตงสี่วิวาทกัน หัวหน้า
 คนจีนบางคนที่มีหลักฐานมั่นคงก็ถึงกับได้รับพระราชมานบรม ตาศักดิ์เป็นขุนศรีจเป็นหลวงก็มี

แต่พวกหัวหน้าตั้งแต่นั้นก็เป็นอภัย พอลงเริง หรือขุนเอกาทรงทุกคน การเป็นดังนี้ เรื่อยมา จนสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 4

6. ควบคุมสถานการณ์บ้านเมืองปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 4

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระอนุกรมมโหฬารของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2398 ต่อมาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) ถึงแก่พิราลัยวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2400 แต่ก่อนหน้านั้นจะถึงแก่พิราลัยท่านใดแสดงความจริงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 คือ ในระหว่างต้นเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2400 นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองตะวันออกจนถึงเมืองตราด และเมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว เจ้านายและขุนนางที่ไม่ได้ตามเสด็จใครเขาเฝ้า ๗ พระที่นั่งสนามจันทร์ในเวลาหลุกๆ และต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสด้วยสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยซึ่งยังทรงหมอบเฝ้าอยู่คนเดียว จนกระทั่งเวลา 5 โมง จึงเสด็จขึ้น พอวันรุ่งขึ้นสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ป่วยเป็นลมถึงแก่พิราลัย เมื่ออายุ 67 ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้พระราชทานเพลิงศพสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมรุหน้าวัดหิรัญญิกอาราม เมื่อต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2401

ต่อมาวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2405 พระยาร่วงกัฬัฒม์ (แย้ม) ถึงแก่อนิจกรรมและต่อมาเมื่อวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2409 พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ขุน) ก็ถึงแก่อนิจกรรม นอกจากนั้นตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า) ได้กราบบังคมลาออกจากราชการ เนื่องจากสุขภาพทรุดโทรม

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสององค์ถึงแก่พิราลัยแล้ว เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงได้ขึ้นเป็นหัวหน้าเสนาบดีทั้งวังทั้งโดยตำแหน่งและในราชการงานเมืองทั่วไป ครั้งนั้นเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ได้วางที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง ส่วนสมุหนายก

¹ สมเด็จพระมหาพรตเจ้าจารย์จรรยาคุณาธุระ, นิพนธ์โบราณคดี, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงกลีการัญญา (ทรัพย์ บุราราวณ) คุณแม่สังเวียน เชาวน์ยศ ๗ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2501), หน้า 178 - 9.

ขณะนั้นได้แก่เจ้าพระยามนิกรบัณฑิต⁽¹⁾ ซึ่งมีอายุเกือบ 80 ปี ไม่สามารถรับราชการได้
 เต็มที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
 ทรงกำกับราชการกรมมโหรีด้วย ดังนั้นเจ้าพระยามนิกรบัณฑิตจึงถูกเลื่อนว่ามีอำนาจ
 ยิ่งใหญ่กว่าผู้ใดยกเว้นแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ส่วนพระ
 บาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นไม่ทรงยุ่งเกี่ยวกับการบ้านเมืองนักโดยเฉพาะในระ
 ยะหลัง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะตั้งปัญหาที่กล่าวกันว่า พระองค์
 ทรงคิดจะแย่งราชสมบัติจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชประการหนึ่ง หรืออีกประการหนึ่ง
 อาจกลัวไม่ทรงสนพระทัยในการเมืองมากนักทรงสนพระทัยแต่ในการทหารเป็นสำคัญ และ
 ประการสุดท้ายอาจเป็นเพราะพระองค์เคยทรงเกรงใจสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสององค์มา
 แลแรกเริ่มจึงไม่ทรงยุ่งเกี่ยวกับกิจการงานเมืองมาก ดังเซอร์จอห์น บาวริง กล่าว
 ว่าพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเข้าร่วมในการเจรจาสนธิสัญญากับอง
 ทัพ ใน พ.ศ. 2398 ด้วยทรงเกรงใจสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสององค์¹ เป็นคน ส่วนความ
 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าพระยามนิกรบัณฑิต
 (ดวง นุนาค) นั้น ไม่อาจกล่าวได้ว่าดำเนินไปแบบใด อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระ
 พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยทรงร่วมงานกับเจ้าพระยามนิกรบัณฑิตมาแล้วตั้งแต่ครั้งแผ่นดิน

(1) เจ้าพระยามนิกรบัณฑิตเกิดเมื่อ พ.ศ. 2327 นามเดิมว่า โต เป็นบุตร
 หลวงพิชัยวารีซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นายโตได้เป็นที่
 พระพิชัยวารีในรัชกาลที่ 2 ต่อมาในแผ่นดินรัชกาลที่ 3 โตเป็นพระยาพิชัยวารี และเป็น
 พระยาราชสุภาวดีตามลำดับ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 โปรดฯ ให้
 ทานว่าพิสมุหนายก ครั้นถึงแผ่นดินรัชกาลที่ 4 โตเป็นเจ้าพระยามนิกรบัณฑิตสมุหนายก
 พวยเป็นคนสกุลกัญญาณมิตร เจ้าพระยามนิกรบัณฑิตถึงแก่อสัญกรรม ใน พ.ศ. 2406 อายุ
 80 ปี บุตรของทานคือ เจ้าพระยารัตนบัณฑิต (บุญรอด) ในรัชกาลที่ 5

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมการุณ, ประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุ
 ริยวงศ์ก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน, หน้า 22.

รัชกาลที่ 3 เช่น ไปรักษาเมืองสมุทรปราการร่วมกับ และในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 ก็เคย
 เสด็จสำรวจชัยภูมิที่จะสร้างราชธานีแห่งที่สองที่เมืองนครราชสีมา ใน ค.ศ. 2399 และ
 จางก็เห็นพ้องกันว่าเมืองนั้นไม่เหมาะสมควรตั้งแยกกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้พระโอรสในพระ
 ราชสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระองค์เจ้ายอดฉิ่งยกทัพลงมาไว้เป็นกรมพระราชน
 วัจนพร ฯ ในรัชกาลที่ 5 ก็มักเสด็จไปทรงปฏิบัติชอบ เสด็จเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์บ้าน
 ทองทราย เหมอเป็นพ่านองคล้ายพระองค์เจ้ายอดฉิ่งยกพร ฯ ฝากเนื้อฝากตัว กับเจ้าพระ
 ยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งมีอำนาจยิ่งใหญ่ขณะนั้น อย่างไรก็ตามหลักฐานที่แสดงว่าพระบาทสมเด็จ
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงไว้วางพระทัยในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นัก ทั้งนี้
 จากเรื่องราวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสเล่าพระวาท
 ถานสมเด็จกรมพระยาจักรี ทรงชวนญาติให้ใจความว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
 อยู่หัวมีพระราชหฤทัยนั้น ฉันจึงมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยม
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่าใครจะกราบบังคมทูลความลับสัก
 เรื่องหนึ่ง บลาครุสใหม่ก็เข้าแทนอยู่ในที่นั้นออกมาจากพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ทรงอนุ
 ชูชาติให้อยู่แก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ขณะยังทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าจุฬา
 ลงกรณ์ จึงเป็นผู้เชิญพระแสงของสมเด็จพระบรมชนกนาถกับเจ้าจอมมารคำอับซึ่งเป็นผู้
 พยายามหาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัยมาก ตั้งจากนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กราบ
 บังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระองค์จะไม่ดำรงพระชนมอยู่ไม่
 ไต่กวันแล้ว จะขอถวายปฏิญาณว่าถ้าได้ทรงเสด็จกำลังพหารและเครื่องเสวยเสวย
 บุพพิภพอัดไว้เป็นวันมากขึ้น มิใช่จะทรงเสวยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4
 แลประการใด แต่ไม่ไว้วางพระทัยในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงเมื่อใด เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะกำเริบขึ้น จึงได้
 เตรียมกำลังไว้ป้องกันพระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ขอให้พระบาทสมเด็จพระจอม
 เล่าเจ้าอยู่หัวทรงพระวังต่อไปในองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระ
 ราชทานปฏิญาณว่า พระองค์มิได้เคยทรงพระแสงสิ่งใดในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่

หัวเลย แต่ไม่พบว่ามีพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุเกี่ยวกับเรื่องเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และต่อมาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จสวรรคต ใน พ.ศ. 2408

การเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น "หัวเดียวหัวลอย" ในการสืบราชสันตติวงศ์ต่อมา เพราะแต่เดิมนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงฐานะรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์พระมหากษัตริย์กรุงสยามอย่างแท้จริง หากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อใด ราชสมบัติก็จะตกเป็นของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างแน่นอน ดังนั้นจึงมีผู้เขียนพระเจ้านั่นเองถึงสองพระองค์ด้วยกัน อย่างยิ่ง สำหรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเกี่ยวข้องกับสถานการณ์ภายในวังไว้อย่างไม่ประมาณ ดังเช่นโปรดฯ ให้สร้างพระราชนิพนธ์ทูลพยาน แก่แล้วปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียก่อน ในฐานพระราชาโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากอัครมเหสีสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณจึงอุปหนึ่งเป็นรัชทายาทที่จะครองแผ่นดินต่อไป เพราะฉะนั้นพระราชนิพนธ์แต่เดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเตรียมการไว้ในกรณีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงขึ้นครองราชย์จึงเปลี่ยนไปโดยสิ้นเชิง

เกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระบรมพรหมค้ำกราชานุภาพได้ทรงแสดงความคิดเห็นไว้เป็นทำนองว่า¹ เมื่อพิจารณาหลักฐานทางพระราชปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะทรงยินดีสมเด็จพระราชาโอรส คือ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณระโอรสองค์แรกสืบต่อมา แต่ขณะเดียวกันก็ทรงพระปริวิตกด้วย เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณยังมีพระเยาว์ ขณะที่มีพระองค์เองพระชนมายุกว่า 60 ปี เขาเขตทรงพระชราแล้ว เห็นจะปกครองบริหารองและทรงพระราชนิพนธ์แล้วว่า ถ้าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณจะทรงรับเป็นรัชทายาทโดยนิตย จึงจะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชนิพนธ์ ถ้าหากจะไม่ทรงสามารถปกครองแผ่นดินโดยนิตย อยาเพิ่งให้ครอง-

¹ สมเด็จพระบรมพรหมค้ำกราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชการที่ 5, หน้า 68 - 9.

ราชย์สมบัติจะตั้งไว้ และในเวลานั้นยังไม่จำเป็นจะต้องประกาศสถาปนาตำแหน่งรัฐพาด-
 ยาท จึงเป็นแห่งเตรียมการต่อมาโดยลำดับ ก็จะได้เห็นจากเมื่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ดา
 ผนวชตามเจตนาพระบาทสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระราชบิดาก็ทรงมีพระราชดำริ
 ราชโอรสอย่างลุลกลิ้นยิ่งขึ้น กล่าวคือ นอกจากเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะเสด็จไปเฝ้าและตาม
 เสด็จโดยปกติแล้ว ในเวลาทำคืนเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรวิจิตร
 ราชการ หรือทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ ก็มีรับสั่งให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระ
 โอรสเสด็จเข้าไปปฏิบัติพระตำหนักพระองค์ ให้ทรงสั่งพระบรมราชาโองาพและพระบรมราชา
 ธิบายในพระราชกรณียกิจและราชประเพณีต่าง ๆ ของบ้านเมืองเป็นนิจ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เฝ้า
 สมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่จนถึงสองยามบ้าง คืนหนึ่งบาง บางก็ก็คิดกันว่านั่นจึงได้เสด็จ
 กลับออกมาซึ่งพระตำหนัก นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ยังมี
 โปรดฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นผู้เชิญพระแสงขรรค์และพระขรรค์ที่ทรงทหาร
 ราชกรณียกิจไปยังเจ้าพระยาที่สุริยวงษ์ (ทอง บุญนาค) และเวลาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์
 ทรงเสด็จตามแม่เจ้าพระยาไปบ้านเจ้าพระยาที่สุริยวงษ์เสมอ ทั้งนี้ด้วยอาจเห็นว่า
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงมี
 ความสนิทสนมกับเจ้าพระยาที่สุริยวงษ์ซึ่งมีอำนาจและอิทธิพลมากในขณะนั้น เพื่อจะทรงได้
 รับความสนับสนุนจากเจ้าพระยาที่สุริยวงษ์ต่อไป นอกจากนั้นยังเป็นโอกาสให้เจ้าฟ้าจุฬาลง
 กรณ์ได้ทรงฝึกหัดราชการกับเจ้าพระยาที่สุริยวงษ์นักการ เมืองและนักบริหารประเทศ
 มีความสามารถอีกด้วย

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 มิได้ทรงสิ้นพระปริวิตก
 เพราะหากพระองค์เสด็จสวรรคตก่อน เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะมีพระชันษาบรรลุนิติภาวะแล้ว
 ถึงเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะเป็นรัชทายาทสืบราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไป ก็จำเป็น
 จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ อันการนี้ยังไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุง
 รัตนโกสินทร์ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงพระเยาว์ซึ่งต้องมีผู้
 ราชการแทนพระองค์ถึง 5 ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินดังกล่าวถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัด

จากราชสมบัติบ้าง ไม่เคยขมขื่นยั้งเลยสักพระองค์เดียว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตั้งกลาโหมขึ้นจริงจะ เกิดขึ้นด้วยพระบรมราชโ-
 บายอันสุจริตกับมีภาพ ในครั้งนั้นเป็นที่รู้กันอยู่ว่าถ้าหากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัช-
 กาลที่ 4 สวรรคตในขณะมีเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณยังทรงพระเยาว์อยู่ มีเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์
 (ช่วง นุนาค) คนเดียวเท่านั้นที่สามารถและเหมาะสมจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้
 เพราะฉะนั้นไม่ว่าใครจะกราบทูลแสดงความคิดเห็นอย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงสนพระทัย กลับทรงปรึกษาราชการกับเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ตามตรง ใน
 ช่วยกันคิดอ่านรักษาความเป็นเอกราชของประเทศ หากเหตุการณ์เช่นนั้นจะเกิดขึ้น และ
 ใฝ่หวังไปตามพระราชดำริของเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์แล้วทุกประการ นอกจากนี้พระบาท-
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจทรงทราบความคิดของเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ว่าจะต้อง
 เลื่อนเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไปอย่างแน่นอน เมื่อพระ-
 องค์เสด็จสวรรคตแล้ว ประกอบกับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณยังทรงพระเยาว์นัก จึงยังไม่ทรงตั้ง
 พระรัชทายาทหลังจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

กษัตริย์ก็กล่าวอ้างประเทศและกษัตริย์ไม่มักเข้าใจโดยปริยายว่าเจ้าฟ้าจุฬาลง-
 กรณทรงเป็นพระรัชทายาทสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่นจักรพรรดิ-
 นโปเลียนที่ 3 แห่งประเทศฝรั่งเศส ได้โปรดฯ ให้สร้างพระบรมศพขึ้น 2 องค์ ตั้ง
 เข้ามายังวัดราชบพิธฯ เมื่อ พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867) ทั้งนี้เพื่อจะบำรุงทางพระ-
 ราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น พระแสงกระบี่องค์ใหญ่เห็นจารึกอักษรว่า "ของแอมเปร็อ ๓ ฝรั่งเศส-
 เสด็จถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกอักษรว่า "ของพระยุพราช-
 กุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม"¹

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดี กรมราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัช-
 กาลที่ 5, หน้า 65 - 66.

ต่อมาจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ทรงตั้งให้เบอริสเซอร์ แบลคัวร์ (Belcourt) เป็นราชทูตพิเศษเข้ามาบอกเปลี่ยนหนังสือสัญญาซึ่งพระยาสุรวงศไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ได้ทำทำที่กรุงปารีสไว้ เมื่อราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แล้ว ก็บอกเสนาบดีกรมมหาดาวจะขอไปเฝ้าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์แห่งสุดเลย เฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับสั่งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เดินทางไปตั้งประสงค์ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กับกรมหมื่นเบวรวิชัยชาญ (พระองค์เจ้ายอดฉิ่งยศ) เสด็จเยี่ยมตอมราชทูตฝรั่งเศส เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ก็ได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศที่สหราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ตั้งพระนามและประทับพระสัญลักษณ์ในหนังสือสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนสัญญาอันกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระสังฆราชกรมขุนบรมราชูปถัมภ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย

นอกจากนี้เซอร์ แฮร์ ออก เจ้าเมืองสิงคโปร์ซึ่งเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ ก็ได้เข้าเฝ้าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ และทราบความเรื่องที่จะทรงเป็นรัชทายาท ดังได้กล่าวไว้ในจดหมาย-
 เหตุว่า

“สมเด็จพระเจ้าจุฬาลงกรณ์พระชนมพรรษาแล้ว 15 ปี เป็นที่สงสัยกันว่า เจ้าฟ้าพระองค์นั้นจะเป็นรัชทายาทสืบพระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหาอุปราช และไม่เป็นการแน่ที่เจ้าฟ้าพระองค์นั้นจะใคร่ราชสมบัติ ด้วยตามประเพณีไทยถึงการรับราชสมบัติยอมสืบต่ออยู่ในพระราชวงศ์อื่นเดียวกัน ราชสมบัติไม่ได้ยกพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นแน่นอน มีตัวอย่างเช่นครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) มีพระราชประสงค์จะให้พระเจ้าลูกเธอได้รับราชสมบัติ แต่ครั้นญาติใหญ่ของผู้สำเร็จราชการทั้งสอง (หมายความว่าพวกของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ไม่เห็นชอบตามพระราชประสงค์ ไม่ยกพระเจ้าลูก-

เรอของพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนชน พร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดิน
พระองค์ใหม่ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ผู้เป็นรัชทายาทแห่ง
 สมเด็จพระบรมชนกนาถ ก็หัวใจโดยมีราชจากเหตุการณ์ (ซึ่งเคยดู) สมเด็จพระเจ้า-
 ฟ้าจุฬาลงกรณ พระองค์ในศาลออกแหลม ถัดจากโดยพระชนมายุเพียงเท่านั้น
 พระรูปอยู่ข้างสูง และพระกิริยาอัธยาศัยก็เป็นผู้ใหญ่¹

ในส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ รัชกาลที่ ๕ กับเจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์ (ช่วง
 มุนนาค) นั้น ก็เป็นไปในทางที่ใกล้ชิดกันถึงกล่าวมาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณผู้เป็นพระสวามีสืบสิ่งเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ เช่น รอ-
 ราชการไปยังบ้านเจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์ นอกจากนี้ก่อนจะเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณจะต้อง
 เสกข์ไปบ้านเจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์อยู่เนือง ๆ ยิ่งกว่านี้ครั้นถึงมุนนาคของเจ้าพระยาท้าว-
 สุริยวงศ์เมื่อก่อนเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระราชาพิธีต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับเจ้าฟ้าจุฬา-
 ลงกรณตั้งแต่ในพระราชาพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณเมื่อ พ.ศ.
 2408 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีบุญตามเสด็จเป็นคู่เคียงโดย
 เลือกจากเจ้าพระยาและพระยาที่เป็นเชื้อพระวงศ์และตระกูลขุนนางผู้ใหญ่ที่เป็นคู่เคียงกัน
 ครั้งแรกครั้งรัชกาลที่ 4 สำหรับในนามคตินางตระกูลมุนนาคก็ได้รับเลือกในครั้งนั้นมี 2 ท่าน
 คือ พระยาอมรินทร์สุริยวงศ์ (ชุ่ม) และพระยาตรีพิชัย (แถม) และในวันที่ 4 มกราคม พระ-
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เจ้าพระยาท้าวสุริยวงศ์ที่สมุหนายก
 (ช่วง มุนนาค) เจ้าพระยาภูษราภัยที่สมุหนายก แดงตัวเป็นเสนาบดีประจำพระองค์
 ลงกรณขึ้นไปส่งโขนแก่พระอภัยมณี คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สระอโนดาต

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5, พงศาวดารภาคที่ 19, "เรื่อง
 เซอห์ แอวี่ ลอด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ ณ
 ตำบลดหัวหวาด เดือนสิงหาคม ค.ศ. 1868," พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ)
 แปลจากหนังสือไว้ในคัมภีร์ข่างลวดกาเสนาของหมอมรดเด เล่ม ค.ศ. 1870), (พระ-
 นตร : กวางหนา, 2506), หน้า 555.

เขาไกรลาส ทั้งนี้เมื่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณฯ เสด็จไปทรงรับน้ำสังข์ ในพระราชนิเวศน์ไกรลาส

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้มีพระราชนิเวศน์แห่งพระ-
เจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณฯ อย่างใหญ่โตงดงาม นอกจากนั้นจะต้องจัดเสนาบดีในพระ-
กรุณสูงซึ่งเคยเป็นคู่เคียงเมื่อครั้งทรงเสด็จเสวยมาเป็นคู่เคียงกันในครั้งนั้นด้วย สำหรับตระกูล
ขุนนาง คือเจ้าพระยาวิวัฒน์มหาโกษาธิบดี (จ้ำ) เป็นคู่เคียงเจ้าพระยาอมราช (บุษ) (1)
ซึ่งเป็นตระกูลในเจ้าพระยาอภัยภูธรนับเป็นคู่หนึ่ง นอกจากนี้พระยาตรีพิชัย (แพะ บุน-
นาค) เป็นคู่กับพระยาปรีชาธำรงซึ่งเป็นตระกูลในเจ้าพระยาพลเทพ (2)

อนึ่ง เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณฯ ยังทรงมีความสัมพันธ์กับเจ้าพระยาสุริยวงศ์ในฐานะที่
ทรงเป็น "หลานเขย" รองท่านอภัยภูธร กล่าวคือ เมื่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณฯ ประทับอยู่ ณ
พระตำหนักสวนกุหลาบ ก็ทรงพอพระนุญพิชิตในคุณพระบิดาของพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (วร
บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชนิพนธ์ขอคุณพระบิดาเจ้าพระ-
ยาสุริยวงศ์ จึงเป็น "ปู่" ของคุณเขย เนื่องจากเวลานั้นเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์
บิดาเป็นราชทูตไปประเทศฝรั่งเศส ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 พระ-
ราชทานคุณพระบิดาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณฯ มีพระอิสริยยศในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 พระ-
องค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงศรีวิชัยลักษณ์ ซึ่งภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นกรมขุนสุ-
พรรณภาควดี ส่วนคุณพระบิดาก็เป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ทายได้เล่าเรื่องถวายสมเด็จพระ-

(1) เจ้าพระยาอมราช นามเดิมว่าบุษ อยู่ในตระกูลบุษย์รัตพันธุ เป็นบุตรเจ้าพระ-
ยาอภัยภูธร เกิด พ.ศ. 2351 ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นนายสินทรัพย์แพะ แล้วเป็นหลวงศักดิ์-
นายเวร และเป็นพระสุริยภักดีตามลำดับ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เป็นพระยามหามนตรี แล้ว
เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอมราช และในที่สุดได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก ถึงแก่
อสัญกรรม พ.ศ. 2421

(2) เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา นามเดิมว่าทอง เป็นข้าหลวงเดิมในพระ-
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระยาพิชัยบุรินทร์ฯ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ
มีบุตร คือ นายบุษอาหารบริรักษ์ และพระศรีพิชโกศล (ปาน)

กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยวงศ์ (ช่วง มุนีนาค) ปู่ของท่าน เมื่อยังเป็นพี่เจ้าพระยาพิชัยวงศ์ปรากฏว่า พระเพทนีในสกุลของชายฝั่งแดนนี้ บรรพบุรุษมาได้เคยถวายบุตรทำราชการฝ่ายหน้าและถวายมีลาทำราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาล¹ ถึงตัวท่านมีรัชกาลนี้ เกี่ยวแต่คุณหญิงกลางก็ไปแต่งงานกับบุตรเจ้าพระยาสุรารักษ์ คือ พระยาสีหราชเดโชไชย (แย้ม มุขมนตรีพิชัย) เสียแต่เมื่อรัชกาลที่ 3 ยังมีนางกลางจึงเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรารักษ์ไว้ด้วยนั้น พอลานหญิงคนใหญ่ คือ คุณหญิงเล็กศรีสุรารักษ์ก็ ก็แต่งงานไปเสียแล้ว ท่านจึงเลือกคุณเพ แต่เมื่อยังเป็นเด็กเพื่อจะให้ได้ถวายตัวทำราชการ ฝ่ายในตามประเพณีของวงศ์สกุล ครั้นโกนจุกแล้ว นอรุ่นสาว ท่านจึงฝากคุณแพกับเจ้าจอมมารดาเพียงพระสนมเอกในรัชกาลที่ 4 ให้รับเอาไว้ไว้ในพระบรมมหาราชวัง เชื้อจะได้ฝึกหัดกรีขานารยาท และสั่งสอนให้รู้ขนบธรรมเนียมในพระราชมารยาตอันเกี่ยวด้วยตัวทำราชการ เจ้าจอมมารดาเพียงให้ทานอยู่ด้วยกับกรมหลวงสงขลานครินทร์ศรี เชนธุ์ซึ่งเป็นพระธิดาองค์ใหญ่ ต่อมาปรากฏว่า เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และศรี เชนธ์ เห็นคุณแพและทรงพอพระทัย จึงโปรดฯ ให้ทานมาอีกตลอดกับพี่เลี้ยงของคุณแพ เมื่อเรื่องนั้นทราบถึงเจ้าพระยาพิชัยวงศ์ ท่านจึงส่งคนไปมารับตัวคุณแพกลับไม่อยู่มาอย่างเดิม ในที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงทราบความก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมมารดาเพียงเป็นผู้รับสั่งให้ไปขอคุณแพต่อเจ้าพระยาพิชัยวงศ์ ท่านก็ยอมถวายความพระราชมารดาเพียงส่งคุณแพเข้ามาถวายตัวความพระเพทนี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ให้พระราชมารดาคุณแพแก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ให้สมพระประสงค์

หลังจากพระราชทานเพลิงพระศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นั้น เสด็จเจ้าอยู่หัวแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายเนื่องในเวลาที่พระมหาอุปราชเสด็จสวรรคตตามพระราชมารดาเพียงมาแต่ครั้งแผ่นดินรัชกาลที่ 3 เจ้านายที่พระ-

¹ สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5, หน้า 73 - 6.

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรด ฯ ให้เลื่อนกรมขึ้นนี้มี 4 พระองค์ คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นกรมขุนบวรวิมลประมัญษา พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวชิโรดม กับพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นกรมขุนในพระนามเดิมและ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัยทรงเปลี่ยนจากพระนามกรมเดิมจากกรมหมื่นวิมลเนตรสุรัสวดี เป็นกรมขุนชินิตประสาธน์ แล้วพระพรหมราชาดำริว่ากรมหมื่นมหาดวงวิวิธชาติ กับกรมหมื่นวิมลเนตรสุรัสวดี พระชันษาไม่ยิ่งย่อน จะเป็นด้วยพระนามเดิมกับพระนามพระเจ้าอยู่หัว "ลัทธิไสยศาสตร์"¹

ในพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 สมเด็จพระบรมราชาธิราชราชานุภาพพรหมนิพนธ์ว่า

"พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 มีพระราชาดำรัสว่า เจ้านายซึ่งจะเป็นกรมขุนทั้ง 4 พระองค์นี้ ถ้าใครจะได้มีบุญวาสนาการไถ่ครองราชสมบัติต่อไป ในกาลเมื่อหน้าก็จะไม่ทรงรังเกียจเทียบชั้นทีเดียว เจ้านายทั้ง 4 พระองค์กลางกราบทูลถวายปฏิญาณว่ามีโคตรงศ์คิมคโคใหญ่ไต่สูง ตั้งพระทัยจะสนองพระเดชพระคุณ ช่วยทำนุบำรุงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ให้ได้รับราชสมบัติสืบไปจากพระองค์"²

เมื่อเลื่อนกรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรด ฯ ให้เจ้าฟ้ากรมขุนชินิตประสาธน์ทรงรับตำแหน่งหน้าที่ในราชการแผ่นดินที่นับว่าสำคัญต่อมา คือ เจ้าฟ้ากรมขุนชินิตประสาธน์ได้ทรงมีบัญชาการกรมมหาดเล็กเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษากรมหมื่นแล้ว กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชราชานุภาพ, พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5, หน้า 611 - 2.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 612.

เจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้เจ้าปางกรมขุนพิณตประสาธนาถัญญชาการ กรมทหารบกวังหน้าที่มาสมทบ
กับราชการวังหลวงตามพระเพ็ชิ่งแก้ว พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ส่วน
ทหารเรือวังหน้านั้น โปรด ฯ ได้ทรงหมั้นบวชวิสัยชาวมุสลิมเป็นบุญญชาการ และแตกเดิมโค
โปรด ฯ โหพระเจ้าอุบายเออกรมหมื่นมหาดวงวิวิสากรมัญญชาการกรมหลวงพระราชมัง
กับกรมพระคลังมหาสมบัติ กรัณกรมหมื่นมหาดวงวิวิสากรสิ้นพระชนม์ ก็โปรด ฯ ได้ทรงขุน
พิณตประสาธนาถัญญชาการตั้งรองกรมนี้

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมม-
ราชโองการให้ลงมือก่อสร้างพระราชมังคลาจารย์มยุโกศล ฯ กับพระราชมังคลาจารย์คະ-
วันออกอันอีกแห่งหนึ่ง เนื่องจากทรงตั้งพระราชนัดดาว่า เมื่อเจ้าปางกรมขุนพิณตประสา-
ธนาถัญญชาการสิ้นพระชนม์ ขอเสด็จกิจการนั้นจะเป็นพระภิกษุตามราชประเพณีแล้ว พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมอบแนวราชสมบัติพระราชมาน ส่วนพระองค์เสด็จ
ออกเป็น "พระเจ้าหลวง" โดยทรงกำหนดไว้ว่า "พระสุพุทธเจ้าหลวง" ให้ใช้เมื่อพระเจ้า-
แผ่นดินเสด็จสวรรคตแล้ว แต่ในเวลาเมื่อสวรรคตจะมีขังดำรงพระชนม์อยู่ให้ชื่อว่า
"พระเจ้าหลวง" สำหรับพระองค์เองนั้นเมื่อเป็น "พระเจ้าหลวง" จะเสด็จออกไปประทับ
ณที่พระราชมังคลาจารย์ ทรงช่วยแนะนำกำกับราชการต่อไปจนเสด็จสวรรคต

อย่างเร่ถึงถาม การที่เข้าใจกันว่าเจ้าปางหลวงกรมนี้จะได้เป็นรัชทายาทนั้นเป็น
นิยายอันดีของคนทั้งหลายกลอนจนชาวต่างประเทศถึงเคยกล่าวมาแล้ว แต่ก็มีบางคนที่วิคิด
ว่าเจ้าพระยาภิรมย์ภักดี (ช่วง มุนเภาด) เป็นผู้มีอำนาจยิ่งกว่าผู้ใดในแผ่นดินทรงลงมา
จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียว จะไม่วิตกกังวลต่อเจ้าปาง
หลวงกรมนี้ โดยเวลาที่เสด็จสิ้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แล้ว

ถ้าพระบรมโอรสาธิราชฯ (พระองค์เจ้าชายอินทวิชิต) มีจะทรงดำรงตำแหน่ง
 ๕ รัชกาลที่ 5 นั้น หลังจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ใน
 พ.ศ. 2408 แล้ว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงรักษากิจวัตรมั่นคง 2 ประการ คือ เวลาเช้า
 พระองค์จึงเสด็จเข้ามาเฝ้าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่บ้านเพื่อศึกษาวิชาการ และช่วยทำ
 ภารกิจการงานในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เช่น ตกแต่งบ้านเรือน เป็นต้น ครั้นถึงเวลาค่ำพระ
 องค์ก็เสด็จเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ในพระบรมมหาราชวังเป็นกิจ
 ธรรมดาทุกคืน

ตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 4 นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ค้นคว้าหาวิชาความรู้จากหนังสือที่ตำบลดงหวาด แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ในปี
 ๒๔๑๑ (ค.ศ. 1868) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหมจางถนนในเมือง
 เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ กำเนิดคนพหู และเมืองประเทวี มาจัดการทำถายหลวงและพลับ
 พลาที่ประทับแรมที่ตำบลดงหวาดตรงเกาะจานเข้าไป และโปรด ฯ ให้แต่งคำประกาศที่
 พิมพ์แจ้งให้ทราบทั่วกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเชิญบุคคลสำคัญ
 ต่าง ๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปดูปรากฏการณ์ครั้งนั้นด้วย (เนื่องจากไม่เคยมีมา
 ก่อนในประเทศไทย) เช่น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี มิสเตอร์อาลบาสเตอร์
 ผู้ว่าราชการมณฑลอุดรอังกฤษ เซอร์ แฮร์ รอล เจ้าเมืองสิงคโปร์ และนักปราชญ์ชาวฝรั่ง
 เกสเป็นต้น

ก่อนในวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1868) เวลาเสด็จขึ้นเรือรบ
ฝรั่งเศสเสด็จเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนนิลประ
สานาดเสด็จ
ลงไปเที่ยวในเรือรบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาถวัลย์
วงศ์ลงไปถวาย ก็ขึ้นจัดการรับเสด็จเหมือนอย่างรับกษัตริย์ในยุโรป กรมขุนนิลประ
สานาดทรงวินิจฉัยคดีจนแผนพิศวงกายตลอด ครั้นเวลาเย็นก็เสด็จไปที่ที่พักของนักบวช
ฝรั่งเศส เวลาจวนค่ำจึงเสด็จกลับ

สำหรับเซอร์ แฮร์ ออก นั้น เมื่อมาถึงที่หน้าวัด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนนิลประ
สานาดเสด็จ
เป็นข้าหลวงไปเยี่ยมเยียนและต้อนรับ เซอร์ แฮร์ ออก ได้เขียนจดหมาย
เหตุเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้⁽¹⁾ ดังจะคัดเอาเฉพาะตอนที่เสนาบดีแห่งกรมขุนนาคเจ้าไปนั้น
มาพอ ดังนี้

"ท่านเจ้าเมืองกับคณะที่มาด้วย... ข้าไปยังที่พักของท่านเจ้าพระยาถวัลย์วงศ์
ที่สมุหพระกลาโหม (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนนาค) หรือ
อย่างที่เราเรียกกันว่า อัครมหาเสนาบดีตามธรรมเนียมของชาวสยาม แรกเมืองคง
ไปหาเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศก่อน ภายหลังจึงไปเยี่ยมอัครมหาเสนาบดี ถ้า
ผู้นั้นมียศศักดิ์เพียงพอ ก็จะไปหาเจ้าแผ่นดิน แต่โดยเหตุที่เสนาบดี
กระทรวงกลางประเทศ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 2 กรมขุนวรจักรฯ) พักอยู่ห่าง
จากที่พักกลาโหมไม่ไกล และด้วยความเชื่อเพื่อรองท่านกลาโหม ท่านได้จัดการ
ต้อนรับเซอร์แฮร์ ออก เชิญพร้อมกันทั้งสองท่านในเวลาเดียวกัน ณ บ้านพักของ

(1) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนนิลประสานาด ทรงอธิบายไว้ในคำนำของประชุมพงศาวดาร
ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่มที่ 5 หน้า 19 ว่า ข้าใจว่าเลขานุการของเซอร์ แฮร์ ออก ที่
มาด้วย เป็นผู้เรียบเรียงขึ้นตามคำสั่งของเซอร์ แฮร์ ออก

ท่านสมุหพร ฤทธาโหม

ท่านฤทธาโหมผู้มีอายุประมาณ 55 ปี (ตามความจริง 60 ปี) รูปทรงจะออกจะ
เตี้ย กว้างขวางมีเสียงา อุบิสมัยใจคอของท่านผู้นี้เรอร์ ยอน เขาริง โด่พรพณาไว้
โดยนึ่งชื่อเรื่องชื่อเรอร์ ยอน เขาริง เป็นราชทูตมากรุงสยามเมื่อ ค.ศ. 1855
จึงว่า

อัครราชทูตในส่วนตัวเองอัครมาเสนาบดีนั้น บ้าวมมาก ท่านเป็นยศสำคัญที่สุดของ
กฤตยศที่สุภุมหาภิบาลในพระราชอาณาจักร เป็นคนสำคัญผู้ยกย่องพระ เจ้าแผ่นดินพระ
องค์พระนครองราชสมบัติ ป้องกันความมุ่งหมายของรารบุนทรในรัชกาลก่อนมิให้สำเร็จ
ได้ จึงใ้พรพพรฤทธา ถึงแก่งได้เป็นอัครมาเสนาบดี ท่านได้กล่าวกับ
ข้าพเจ้าหลายครั้งหลายหนว่า ถ้าหากท่านเป็นมารของข้าพเจ้าเป็นไปเพื่อช่วยราช
ภุมให้หลุดพ้นจากความกดขี่บีบคั้น และให้ประเทศพ้นจากการถูกขาคบิลประตุคาแล้ว
ท่านจะร่วมมือทำการช่วยราชเจ้าและธาดาพเจ้าทำการไปสำเร็จ ชื่อเสียงของ
ข้าพเจ้าจักปรากฏไม่ตลอดยุคกาล ท่านได้แสดงขอเสียหลายต่าง ๆ ในธาดาพ
สิ่งมิได้ปกปิดดวงไร และมีกล่าวด้วยวาจาไพเราะละเอียด หากท่านเป็นผู้มั่นคง
ต่อหน้าที่จริงแล้ว ท่านก็เป็นผู้รักชาติอย่างเเวก และมีปัญญาสว่างอย่างยิ่ง อันจะ
ได้เคยพบปะในโลกกาคบุนธาภิสมัย คำของเรอร์ ยอน เขาริง นี้ จะกล่าวให้ถูก
ต้องยิ่งกว่าใดโดยยาก

ท่านฤทธาโหมได้รับตำแหน่งอธิบุนธลงมา 13 ปี นับตั้งแต่เวลาที่เรอร์ ยอน
เขาริง ได้เขียนเรื่องข้างนี้ก็ต้องถือว่าท่านเป็นผู้รักชาติอย่างสูงและเรื่องปัญญา
ท่านมีอำนาจสิทธิ์ขาดเพราะเป็นที่ถูกรรธธียาที่ของพระ เจ้าแผ่นดิน ในตรงจัด
ถ้าสิ่งไรก่อนที่ท่านลงความเห็นพวงฉวย ท่านก็ได้รักษาราชการบ้านเมืองอย่างพอ
ดีพองาม และด้วยความสามารถ คอยเอาใจใส่ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งสิ้นที่เป็น
ไปในประเทศอื่น ๆ โดยละเอียด ท่านเป็นผู้รักใคร่ใคร่ชาวอังกฤษอย่างประ
จักษ์แจ้ง พุคทานานนั้นโลกคงแจວวมมาก มีภริยามารยาทสุภาพและตรงไปตรงมา

ในที่สุดก็ออกความเห็นของท่าน และแสดงวิธีขมขื่นบึ้งในเรือตงหัวกิจธุระของมหาธน
 ทานกลาโหมเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศออกมาคณรับหน้าเราเมืองกัมพูชา
 ในขณะ ๓ ปรากฏทางจะเอาไปมีริเวรบ้านและนำเอาไปไม่นาน จักลาซึ่งมีให้พวกที่
 มา เฝ้าน้ำรา และเสวีวงคิม ขานเสนาบดีกับยูวาราชาการ โคนตงคณกับอญาน
 ระหว่างนั้นพระเจรีมการที่พระเราแนมคินจะเล็ดจ้ออกรับเราเมืองกัมพูชาที่มา
 จากสิงคโปร์ มีสเควอจ้อมาสเควอญูแทนกงสุล เป็นผู้พูดภาษาไทยไกลลงนั้น เห็น
 ลาม แลโดยมากทานกลาโหมคอบเรอริ แกร์ ออก โดยไม่ตองในเฝ้ายอัสมาสเควอ
 ราชย เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศนั้นได้เขาสนทนาคายนอย เรือง ที่สนทนาหาหรือ
 กัน เลยไปถึงเรือองอาวุธปืน ทานกลาโหมนำเอาตัวอย่างนั้นใส่ในเคอริ เป็นมอณค-
 สคอม และเป็นที่ยมรจุทนายอย่างใหม่ขึ้น ๆ ออกมา แสดงให้เห็นว่าตัวท่านเองเป็น
 ผู้ชำนาญในเรื่องกลไกของอาวุธเหล่านั้นแล้ว

ในตอนนี้เป็นครั้งแรกที่เราได้สังเกตเห็น การดีของรวมเฝ้านอยอย่างเครงกรักของ
 ชาวสยามในเรื่องผู้ที่มียศตำแหน่ง จะยืนอยู่ค่อนหน้าผู้ที่มียศต่ำกว่าไม่ได้ เพราะผู้นอย
 ทั้งหมดนั่งหรือหมอบนอยกับพื้น และคนใช้เมื่อถือถาดถันน้ำหรือของคิมเขามา เฝ้านต้อง
 เขยิบเสี้ยนไปบนพื้นนอยเขา เป็นถารแปลกลอยู่ที่ใดก็ได้เกียรยาอาการของชาวสยาม
 เฝ้านนอยที่เห็นที่ เวลาเมื่ออยู่ภายนอกยังไม่พรวามว่าทานผู้ใดอยู่ข้างในก็เดินไปมากัน
 ตามสบายใจ แต่พอเห็นทานกลาโหมเสนา หวกนอยก็ยดยงตัวลงกลุ่เขา ประชานมื่อ
 ใจทรงหน้าและถนหน้าลงกับพื้น หมอบนอยตามบรรดาที่คิลีของสนนิงกญู จอ เมื่อทาน
 พูดควย จึงคอบควยควยการพและกรวมกราน เช่นเดียวกัน แม้เมื่อจะออกไปโดย
 ธรรมคาคองลูกช่น เฝ้านจะมีค้วไฟตรงก็ไม่ได้ ต้องระวางตัวให้เฝ้านนอยได้มอ¹

จดหมาย เฝ้านนอยเฝ้านนอยเสกงไฟพรวามถึงลับนยสนนียใจกจกจกจกจกจกจกจกและอิทธิ-
 พลของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในทันนของชาวต่างประเทศควย

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 19,
 เรื่องเดิม, หน้า 549 - 552.

ปรากฏว่าในที่สุดมีสุริยุปราคาหมดดวงเกิดขึ้นจริง สมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวนี้ และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงทราบข่าวว่าค่าการคำนวณสุริยุปราคาที่ตั้งแล้วจะออกจากรุงเข้ ๗ แล้ว คอยทรงเถียงว่า ถ้าไม่เป็นจริงถึงพระยากรยไ้วจะถูกพวกไพร่ฉ้อโกงมาฆ. ครั้นเดี๋ยจะไปประทัษพิณลับหลายพวกก็ยังมีทรงทราบข่าวด้วยกรรับแขก เมืองกับทรงดำปวงสุริยุปราคาตั้งแต่เริ่มจับกลางวันหมดตั้งดวง จึงทรงเห็นคเห็น้อยอย่างยิ่ง นอกจากนั้นในบริเวณลับพลาที่ประทัษยังมีเป็พมิเชป่าตุงตุงม ถึงนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับมาถึงกรุงเข้ ๗ ได้ 5 วัน ก็เกิดพระอาการประชวรไข้ป่า พระองค์ทรงทราบโดยพระอาการว่าครั้งนี้จะถึงคราวสวรรคตเป็นแน่ โกรธสิ่งเรื่งนี้กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนลิตประदानาด แล้วรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้ามอญยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนารามประทัษกับพระเจ้านองยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพอชียกกรมหมอมร ประมุขแพทย์รักษาถึงพระโอสถถวาย พระองค์ทรงปฏิเสศไม่รับการรักษาตามแบบสมัยใหม่จากหมอบริดเลย์ และขาดหลวงอเมริกันคนอื่น ๆ เจ้าฟ้ากรมขุนลิตประदानาดเสด็จเข้าไปเฝ้าบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรเพียง ๑ วัน พระองค์เองก็มีพระอาการไม่สบายเช่นกัน จึงต้องทรงพักรักษาตัวอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ พระอาการไข้อยู่หลายก็เกิดพระหทัยพิษฐานที่พระสวพระอาการกลับทรุดลงไปอีก เมื่อพระอาการคลายลงก็ยังทรงอ่อนเพลีย ตลอดเวลาตั้งกลเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพรวมเรื่องเลย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เริ่มประชวรตั้งแต่วันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2411 เสด็จออกในพระราชพิธีเสด็จไปนาค (คือพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา) ไม่ได้ ข้าราชการประชุมพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในหลวงพระโรงพระอภิเนาวณีเวศ⁽¹⁾

(1) เดิมเป็นส่วนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ต่อมาในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรขึ้นใหม่ทำอย่างแบบถักฝรั่ง รวมเรียกว่า พระอภิเนาวณีเวศ ต่อมาในรัชกาลที่ 5 พระราชมณเฑียรเดิมชำรุดทรุดโทรมลง ไม่อาจซ่อมแซมให้คืนดีได้ จึงต้องรื้อเสีย เป็นสวนจิ่วาลัยคั้ง

และในที่นั้นพระบรมวงศานุวงศ์ประชุมกันถือน้ำถวายประเพณี ที่ไม่เคยออกวัดคณะที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ไปประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม⁽¹⁾ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม (ดวง บุนนาค) ซึ่งเป็นหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติพระอรุณพระอาการมาก หวังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ คือ เจ้าฟ้ากรมขุนชินทีประสูติมาแต่พระอัยยิกา ไม่ควรจะประมาท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังทั่วชั้นชั้น ถวายปกติ และให้ตั้งกองล้อมวังพระตำหนักสวนกุหลาบตั้งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนชินทีประสูติมาด้วย และตั้งแต่วันนั้นมา เจ้านายและเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ต้องเข้ามาอยู่ประจำในพระบรมมหาราชวัง

ต่อมาวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชนัดดาใหญ่ เจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น ๆ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่งเป็นพระราชนัดดาใหญ่ในราชการ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหมซึ่งเป็นหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง เข้าไปเฝ้าพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่า 4 มีพระบรมราชโองการมอบพระราชนิพนธ์ในการปกครองพระราชนิพนธ์ให้ท่านทั้งสามนั้นปรึกษากันบังคับบัญชาตามพระองค์ในเวลาที่พระองค์ประสูติไม่ให้อาณาจักรได้รับความเดือดร้อน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ขุนนางมาลาเชิญสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชินีมาถวาย ใต้ทรงเลือกพระประคำทองสายหนึ่งอันเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชการที่ 1 กับพระตำมรงค์เพชรองค์หนึ่งให้พระราชนัดดา (จัน วัชรโรทัย) เชิญตามเสด็จ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าหญิงโสภณวดีออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอกให้

(1) พระที่นั่งอนันตสมาคม องค์แรกเป็นของพระโอรส ในพระอภินิเวศน์ ว่างอยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งอยู่ที่หอพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมให้พราหมณ์สามคน แสร้งตั้ง
กรมหลวงวงศาธิราชสนิทและเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อ
จากเวลานั้นคนทั้งสามมีความไม่ไหวสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณี กรมขุน-
พิธิสัประชานาถทรงทราบฯ สมเด็จพระราชบิดาประสรวรพระอาการหนักมาก เจ้าพระยา-
ศรีสุริยวงศ์จึงทูลขอพระองค์เจ้าหญิงโสมมาวดีให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่า ของ
ทั้ง 2 สิ่งนั้น พระราชมารดาเป็นของขวัญโดยทรงยังมีชีวิตอยู่ทรงทราบว่า พระอาการประสรวร
ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ กอด้วย พระองค์เจ้าหญิงโสมมาวดีก็ทรงปฏิบัติตาม

ในเวลานั้น เห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คิดว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมมาวดี
ซึ่งได้เสด็จออกไปทอดพระเนตร เห็นการที่จัดตั้งกองล้อมวงแล้ว กลับเข้าไปข้างในพระบรม-
มหาราชวังก็จงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเรื่องนี้ ฉะนั้นเมื่อ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทกลับมาถึงพระที่นั่งอนันตสมาคม จึงปรึกษ-
ยากันว่าควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้
การเรื่องนี้ก็ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมมาวดีเป็นผู้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า เจ้านายผู้ใหญ่กับ
เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่า พระอาการที่ทรงพระประชวรมาก ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุ-
การนี้ จึงใคร่ส่งไปจัดการจุกของลอมวงรักนภาพระบรมมหาราชวังให้ทูลด้วยถึงขึ้น และให้
ตั้งกองล้อมวงรักนภาพระสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ⁽¹⁾ ด้วย พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งถามว่า ใครเห็นผู้คนล้อมวงที่พระตำหนักสวนกุหลาบจริง
หรือไม่ และมีผู้ใหญ่คนใดดูแลการล้อมวงอยู่นั้น เมื่อใดทรงทราบจึงใคร่ส่งไปให้พระองค์-
เจ้าหญิงโสมมาวดีกลับออกไปทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

(1) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักนภาพระองค์ เจ้านายพระองค์ใดในเวลาที่มีพระ-
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสรวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้สืบราช-
สมบัติต่อมาทั้งทีโดยมี การตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพระ-
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว

ว่า การที่จะสืบสนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเร่งรีบพร้อมมั่นคงของพระราชา-
 ฉาชาจักร พระองค์ไม่คิดตั้งพระราชาหลัทธิมกใหญ่โตสูง ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นพระเจ้า-
 อนุชาเชอ พระเจ้าหลานเชอก็ได้ ขอแต่ได้ไพร่สาชานแผ่นดินโลกมีความรยเย็นเป็นสุข สำ-
 รับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเชอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนชินศรประธานาณนี้ยังทรงพระเยาว์นัก
 จะทรงบังคับบัญชาการบ้านเมืองได้หรือไม่ก็ขอไว้ก่อนไว้ไว้ เมื่อทราบพระกรณสรรับ
 ตั้งถึงกล่าว กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยาจักรีสุริยวงษ์จึงเชิญสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ
 กรมขุนบวรมาปรหมักมาปรหมักอีกพระองค์หนึ่ง กับให้พระองค์เจ้าหญิงโสภณวดีกลับเข้าไป
 กราบบังคมทูลว่า ได้มีรักษาเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเชอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิ-
 นิตประธานาณสมควรจะรับราชสมบัติสืบต่อไป ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย เป็นปกติ
 ขวตั้งทรงพระปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบวรมาปรหมักรับจะ
 สนองพระเคพระคุณถวายดูแลปกครองในส่วนพระองค์ไม่ให้เสื่อมเสียได้ กระนั้นก็
 ตามเมื่อทรงทราบความพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปริวิตกว่า พระ-
 องค์เจ้าหญิงโสภณวดีจะเป็นพระกรณสรรับส่งออกไปแจ้งไม่ถูกต้องตามพระราชประสงค์ทั้งหมด
 ดังนั้นจึงดำรัสสั่งให้พระภักดีสุนทรโวหาร (ตัก คนสกุล ศาลักหน) เชิญพระกรณสรรับส่งพระ-
 ราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสภณวดีเชิญออกมายังใต้ประตูพระราชมณเฑียรและเสนาบดีว่า
 "ผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านดูหลักผู้ใหญ่ปรึกษากันแล้วแต่จะ
 เห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าอนุชาเชอก็ได้ พระเจ้าลูกยาเชอก็ได้ พระเจ้า-
 หลานเชอก็ได้ สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดิน
 โลกให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป"¹

พระกรณสรรับส่งถึงกล่าวนี้ ไม่ปรากฏว่า... ที่ประชุมคอยเฝ้าการใด

¹ จดหมายเหตุปลายรัชกาลที่ 4 และต้นรัชกาลที่ 5, (บรรจุในการพระกรณสรพระ-
 ราชทานสถาปนาแพราษฎร์ ณ วัดทองนพคุณ วันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2478), หน้า 9.

หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พนักงานนำสิ่งของ
เป็นส่วนของพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีถวายไว้เมื่อเฉลิมพระชนมพรรษา ส่วนของ
ใครก็พระบารมีทั่วถึงกัน แล้วพระราชนัดดาของเป็นพิเศษแก่พระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จ-
เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นอัครมเหสีเจ้าฟ้า นานิกาเร็นใหญ่ และพระ-
ปฐมพำควยก็ลา กรมขุนวรจักรธรานุภาสได้รับพระราชนัดดานานิกาเร็นใหญ่ มีแก้วเหล็ยม
ครอบมณีบริวาร และเจ้าพระยาภักดิ์สุริยวงศ์ได้รับพระราชนัดดาพระหีบงาครอบทองคำ มี
เครื่องสำหรับเขียนหนังสือพร้อมพำควยทองคำบริวาร เพชรทับทิมมรกตราคามากกว่า 100
ชั่ง และยังได้รับพระราชนัดดาเงินอีก 1000 ชั่ง¹

ในระหว่างนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรประวิติคถึงสม-
เด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนลีนิตประจักษ์นาคมากยิ่งขึ้น เพราะเมื่อสมเด็จพระ-
เจ้าลูกยาเธอฯ ประชวรพระอาการมากนั้น คนทั้งหลายไม่ใคร่ทราบถึงคนหมู่ผู้ใหญ่ทรงทราบ
เพราะเกรงถึงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่อง ก็ระทรงพระ-
ประวิติกและพระอาการจะทรุดหนัก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมมาวลีถวายปฏิญาณก่อนแล้ว จึงดำรัสถามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ
กรมขุนลีนิตประจักษ์นาคสิ้นพระชนม์หรือยังมีพระชนมชีพ พระองค์เจ้าหญิงโสมมาวลีกราบบังคม-
ทูลว่า พระเจ้าลูกยาเธอฯ นั้นเต็มประชวรไซ้ ครั้นไร้อาการก็ประชวร เพราะเกิดพระยอด
มีพิษขึ้นที่พระศอก แผลพระอาการก็ทรุดลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ขอให้ไปทูลเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ มาเฝ้า ถ้าไม่เช่นนั้นจะใคร่แต่ส่งพระบรมศพ
ไม่พินสิ่งเสี้ยประการใด พระองค์เจ้าหญิงโสมมาวลีเชิญพระกระแจะถึงถวายเป็นไปทูลกรม-
หลวงวงศาธิราชสนิท และบอกเจ้าพระยาภักดิ์สุริยวงศ์ซึ่งไปปรึกษากันเห็นว่า สมเด็จพระ-
เจ้าลูกยาเธอฯ พระกำลังยังอ่อน ถ้าเชิญเสด็จเข้าเฝ้าในเวลาขึ้น คงจะทรงพระโรค

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,

คุณมาก พระโรคก็จะกำเริบและเป็นอันตราย จึงห้ามไม่ให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
ไพฑูริย์พระราชนัดดา และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า สม-
เด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระอาการคงคลายแล้ว แต่พระกำลังยังไม่ดี เสนาบดีปรึกษากัน
เห็นว่ายังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

ต่อมาในวันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวโปรด ฯ ให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) กับพระยามุนษิรัตนราชพิศล
(เพ็ง เพ็ญกุล) จางวางมหาดเล็กเข้าเฝ้า รับสั่งถามถึงพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยา-
เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิริยดิษราชนาค พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า พระอาการ
พระเจ้าลูกยาเธอ ฯ คลายขึ้นแล้ว รับสั่งถามถึงการแผ่นดินว่าจัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์-
ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีความเห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้
ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้า-
ฟ้า ฯ กรมขุนพิริยดิษราชนาคเป็นพระราชนัดดาองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนอง
พระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงสั่งให้เจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวงที่พระตำหนักสวน-
กุหลาบหลายวันแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์
จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินได้อย่างไร เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่
ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่มาก ถ้าเห็นว่าพระองค์ควรจะจรรจาการแผ่นดินได้ก็ควรจะ
เลือกพระองค์นั้น อยาให้เกิดภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์
อยู่ พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ทูลขึ้นแจ้งว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้นครอง-
ราชสมบัติ ก็เกรงว่าจะมีเหตุร้ายกายตน ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวต่างประเทศก็นิยม
นับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิริยดิษราชนาคว่าเป็นรัชทายาท แม้สม-
เด็จพระเจ้าอยู่หัวไปเสวยที่ 3 จักรพรรดิแห่งประเทศฝรั่งเศสก็มีพระราชสาส์นทรงยินดี ปรະ-
พານพระแสงมีจิวรียกของพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระ-
เจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิริยดิษราชนาคขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหลัง
เห็นจะไม่ปกติเรียบร้อยได้ พระองค์จึงมีพระราชดำรัสว่า เมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็จะไม่

ทรงชักชวน แล้วทรงรับแจ้งว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีใ้ยอมรับสั่ง
 ใ้ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิมลเจ้าอยู่หัวไปทรงฝากฝังสิ่งเสีกราชการแผ่นดิน รับ
 สั่งใ้ให้บาทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิมลเจ้าอยู่หัวไปทรงฝัง ครั้งนี้พระ
 องค์ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีใ้ยอมรับสั่งใ้หา
 เจ้าพระยาตรีสุริยวงค์เขามาสั่งเสี โ้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นผู้รับสั่งเมื่อจะชักชวน
 อย่างใดก็จงปรึกษากันกับเจ้าพระยาตรีสุริยวงค์ผู้บิดา โ้น ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ
 ก็ใ้เป็น เษย ของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ และเจ้าพระยาตรีสุริยวงค์การที่ปรึกษาเห็น
 พระองค์น่าจะใ้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ กรอกราชสมบัติคตโ้นั้น ทรงฝากฝังขอใ้
 ช่วยกันทำนุบำรุงใ้เกิดชาติใหม่ เหตุการณ์เกิดขึ้นไ้ ในการ เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ถ้าไม่วางใ้
 คีตาจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน คตระวังอย่าใ้มีเหตุเช่นพระเสนหามนตรี⁽¹⁾ ถ้าเกิดเหตุเช่น
 เช่นนั้นก็จะเป็นพันาับอาย พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลรับรองว่าจะคิดวานกับเจ้า
 พระยาตรีสุริยวงค์ผู้บิดาตนเองพระเศวตพระคุณมิใ้เกิดเหตุการณเช่นนั้นขึ้นไ้ พระบาทสม-

(1) เหตุใ้เองพระเสนหามนตรี คือเมื่อเจ้าพระยามานฉกร (บวชกลาง) ถึงแก่อสัญ-
 กรรมในรัชกาลที่ 4 พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เป็นบุตรใหญ่อายุยังน้อยและยังไ้ได้
 บวช มีผู้ซึ่งเป็นใ้ดวงกเจ้าพระยามานฉกร (บวช) คิดปรารถนาจะใ้เป็นพระยามานฉกรศรีธรรม-
 ราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราศคำริ้จะไปค ฯ ไ้
 พระเสนหามนตรีเป็นพระยากรม ฯ จึงยังรอการตั้งพระยามานฉกรไว้ ครั้นพระเสนหามนตรี
 มีอายุครบอุปสมบทเข้มาบวชอยู่ ณ วัดลี้ไชยญาติการารามเมื่อ พ.ศ. ๒41๐ หันวันหนึ่งพระ
 เสนหามนตรีใ้หาพระอยู่ในกุฎี มีผู้ร้ายเข้มาบิ่ยังเราไปใ้บะองฝา ยังใ้ยังมีกลิ่นดอกเมื่อธณะ
 พระเสนหามนตรีกราบพระ กระจดุนบิ่เข้มาไปจึงไม่ถูก แม้จะใ้การใ้ศสวนคตมาก็ไ้ได้ส่วคน
 ร้าย เมื่อพระเสนหามนตรีลาสิกขาบท จึงทรงตั้งใ้เป็นพระยามานฉกรศรีธรรมราช พระยา-
 มานฉกรศรีธรรมราช (หนูพร้อม) รับราชการคตมาจนชราและไ้ไ้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรม-
 มนตรี ในแผ่นดินรัชกาลที่ 5

เจ้าพระยาอภัยภูธรราชที่ 4 กับสิ่งว่า พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์มีความชอบอยู่ในแผ่นดิน
เป็นอันมาก ยังไม่ได้เจ็ดยศศักดิ์ และพระราชนิพนธ์สิ่งของให้สมควรกับความชอบเลย จึง
พระราชนิพนธ์ให้มีทองคำประดับพระคัมภีร์ลอย เหมือนอย่างเจ้าต่างกรมที่ 1 พระยาสุรวงศ์-
ไวยวัฒน์ เล่มหนึ่ง¹

วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 เวลา 5 โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 4 คำรัสสั่งให้พระยาบุรุษฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวง-
ศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก
เข้าไปเฝ้าข้างที่พระบรมมหาราชวังคำรัสว่า เห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้งสาม
กับพระองค์ไต่ถามข่าวบ้านเมืองมาด้วยกัน บัดนี้พระองค์ต้องชวลา ขอฝากพระราโชวาท
ธิลาญาให้มียกฮัศรายหรือเป็นที่กักขวางในการแผ่นดิน ถ้ามีความผิดร้ายแรงขอแต่ชีวิตไว้
ให้เป็นแฉโทยเนรเทศ เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนทนากับเสนาบดีแล้วครี-
ติภาษอังกฤษ ทั้งนี้โดยมีพระราชาประสงค์จะให้คนทั้งหลาย เห็นว่ายังมีพระสติสัมปชัญญะ
บริบูรณ์ถึงครีติภาษอื่นได้ แล้วมีพระราชาคำรัสเรื่องราชการแผ่นดินทรงขอให้กรมหลวงวง-
ศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไป
ให้เรียบร้อย เพื่อให้สมกับพระคุณและอาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน กับขอให้
พูดพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้ทรงเอาเป็นสุระรับผู้ค้ำของราษฎรซึ่งมีทุกข์ร้อนดังที่เคย
ปฏิบัติในรัชกาลของพระองค์ด้วย ในส่วนผู้ที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบต่อไปนั้น ก็ให้ปรึกษากัน
เลือกเจ้านายบุตรของพระปรีทาสสามารถพอจะรักษาแผ่นดินไว้ได้โดยได้ต่อเอาแต่ความ-
เจริญของบ้านเมืองเป็นสำคัญ

อนึ่ง ในเรื่องพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอขึ้น พระบาทสมเด็จพระ-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินเบี้ยหวัดของให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แก่พระเจ้าลูกยา-
เธอ องค์ละ 30 ๕๖

¹เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4.

กระทั่งเวลาเย็นวันที่ 1 ตุลาคมนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมาและลาพระสงฆ์เป็นภาษาบาลี แล้วโปรดฯ ให้พระยาตรีสุนทร-
โวหาร เจริญพร พระราชนิพนธ์นั้นไปอ่านในที่ประชุมพระสงฆ์ซึ่งมีกรมหมื่นบวรวิงษ์สุริยวงษ์ เป็น
ประธาน ที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์ ในที่สุดเวลาค่ำวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจรัสร์
พระชนมายุ 65 พรรษา อยูในราชสมบัติ 18 ปี

ขณะนั้นเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง บุญนาค) สั่งให้หม่อมถ-
รงค์กรมอาศำ 8 เหล่า และกรมทหารอย่างยุโรปหึ่งปวงในพระบรมมหาราชวังและพระ-
บวรราชวังตั้งกองจุดธูปล้อมวงหึ่งชั้นนอกและชั้นในให้ทั่วคั่นนั้นมั่งง แล้วเจ้าพระยาตรีสุริย-
วงษ์ก็เตรียมการ เชื้อธัญ เจริญสมเด็จพระเจาลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิศประชา-
นาถธุ่น เป็นพระมหากษัตริย์พร องค์ต่อไป

จุดประสงค์สำคัญในการบรรพชา เหตุการณ์ขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตไว้อย่างละเอียดถี่ ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นตบตาครั้งสำคัญยิ่งของ
เสนาบดีแห่งพระกุลบุญนาค จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ที่สมุหพระกลาโหม (ช่วง
บุญนาค) และบุตรชายของท่าน คือ พระยาสุริวงษ์ไว้วัดชั้น (วร. บุญนาค) ช่วยกันคิดอ่าน
รวมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าฟ้ากรมขุนมำรามประภักษ์ในการรักษาสถานการณ์
บ้านเมืองใหม่ที่ตั้งในสยงที่จะมีการ เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ โดยเฉพาะเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์
นั้น ท่านตั้งอยู่ในความไม่ประมาทตลอดเวลา ใดสิ่งการต่าง ๆ ควบความเข้มแข็งเด็ดขาด
เพื่อให้สถานการณ์ตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 4 ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย เป็นทางไม่
ให้เกิดความยุ่งยากวุ่นวาย ในขณะที่เวลานั้นชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาติตะวันตกก็ไม่
อาจยื่นมือเข้ามาเกี่ยวข้องกับกรบ้านเมืองของกรุงสยามได้ นอกจากนี้เหตุการณ์ดังกล่าว
ยังแสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงตั้งอยู่ใน
พระสติสัมปชัญญะ กระทั่งเสด็จสวรรคต พระองค์ทรงเห็นการณ์ไกลว่า ทั่วไปเสนาบดีแห่ง
พระกุลบุญนาคซึ่งมีเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ เป็นประธานจะมีอำนาจและอิทธิพลอันยิ่งใหญ่ใน

การปกครองกรุงสยามมากกว่าที่เป็นอยู่ในขณะนั้น พระองค์จึงทรงฝากพระราชโอรสและ
 พระราชธิดาโดย เฉพาะสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุน-
 ฑิภัทธรักษา ณ โฉงพานเสนาบดี คือ เจ้าพระยาอภัยสุริยวงษ์ และพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ช่วย
 ถวายการปรึกษากันประคองดูแล้วย ในฐานะเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่แห่งสมภารจะ
 ได้รับราชสมบัติต่อไป

.....